

Намозда "Фотиҳа" сурасидан сўнг "Омин"ни айтишнинг ҳукми

05:00 / 09.01.2017 11199

Муқаддима

Ислом уламолари намозда "Фотиҳа" сурасидан сўнг "Омин"ни айтиш борасида ихтилоф қилмаганлар. Уламолар қайси мазҳабга мансуб бўлмасинлар, қайси фирмә аъзоси бўлмасинлар, "Фотиҳа"дан сўнг "Омин"ни айтиш суннат эканлигига ижмоъ қилганлар. "Омин"ни ошкора ёки махфий айтишнинг ҳар иккиси ҳам шариат нуқтаи назаридан жоиз ва мақбул саналади. Уламолар фақат ушбу "Омин"ни махфий ёки ошкора айтишнинг қайси бири афзал экани борасида ихтилоф қилганлар - турли фикрларга келганлар.

Юртимиздаги ошкоралик даврида ҳар хил фикрлар ва турли-туман фатволар юртимизга ҳам кириб кела бошлади. Қарийб ўн тўрт асрдан бери Мовароуннаҳр халқлари, Марказий Осиё мусулмонлари "Омин"ни махфий айтиб келганлари учун "Омин"ни ошкора айтганларни ва уни ёқлайдиганларни қабул қила олмадилар. Натижада ҳар хил ихтилоф ва фитналар, баҳс ва мунозаралар юзага келди. Марказий осиёлик уламолар ва диний соҳада ишлайдиган имомлар бу борадаги баҳсларда "Омин"ни махфий айтишнинг афзаллиги, "Омин"ни ошкора айтишнинг эса афзал эмаслигини оят ва ҳадислар орқали қониқарли далил ва исботлар билан кўрсатиб беришди. Шунингдек, мазкур ва шунга ўхшаш масалалардаги ихтилофларга барҳам беришга ҳисса қўшиш мақсадида Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф ҳазратлари алоҳида рисола ва китоб битдилар (Қаранг: Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Ихтилофлар ҳақида. – Т.: Yangi asr avlod, 2003. – 80 б.; Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Ихтилофлар, сабаблар, ечимлар. – Т.: Sharq, 2011. – 320 б.). Унда бирламчи маълумотлар қисқа ва лўнда тарзда баён қилинган. Ҳақиқатдан ҳам у воқеъликда ихтилофларнинг йўқолиш сабабларидан бири бўлиб хизмат қилганини эътироф этиш жоиз. Бироқ, унда муаммога чуқур кириб борилмагани боис масаланинг нозик ва дақиқ жиҳатларини ёритишнинг имкони бўлмаган. Ҳозирги мақолада эса масаланинг ҳар бир жиҳатига бирма-бир эътибор қаратиб, ўртага саволлар қўйиб, уларга жавоб излаган ҳолда кўриб чиқишга ҳаракат қилиб кўрилади.

Муаммонинг моҳияти нимада?

"Омин"ни жаҳрий айтиш афзал дейдиганлар ҳам, уни маҳфий айтиш афзал дейдиганлар ҳам ўзларига яраша далиллар келтирганлар, албатта. Бироқ, адолат ва инсоф билан таъкидлаш керакки, икки тарафнинг ҳам келтирган далиллари ё саҳиҳ эмас, ё сариҳ эмас! Бу борадаги саҳиҳ бўлган ҳадислар матнида сариҳ – очик-ойдин ва аниқ иборалар йўқ, сариҳ – очик-ойдин ва аниқ иборалари бор ҳадислар эса саҳиҳ ҳисобланмайди. Шунинг учун ҳам бу масалада фақиҳлар ўртасида ҳар хил фикрлар вужудга келган.

"Омин"ни ошкора ёки пинҳона айтиш борасидаги ҳадиси шарифларни кузатадиган бўлсак, уларнинг исноддаги мадори битта саҳобага – Воил ибн Ҳужр (р.а.)га бориб тақалади. Қизиғи, икки тараф ҳам унинг ривоятига суюнганлар.

Ҳадиси шарифларда саҳоба Воил ибн Ҳужр (р.а.) Расулуллоҳ (с.а.в.)дан "Сураи Фотиҳа"ни ўқиб, "ғойри-л-мағзуби ъалайҳим ва ла-з-золлин"ни ўқиганидан сўнг "Омин" деб овозларини чўзганларини ёки кўтарганларини ҳамда "Омин" деб овозларини пасайтирганларини ёки маҳфий қилганларини эшитгани икки хил тарзда ривоят қилинган. Ушбу муаммо борасида келтириладиган бошқа барча ҳадислар асосий ҳадислар эмас, балки унинг ривоятларига қўшимча далиллар бўлиб хизмат қилиб келган.

"Омин"нинг маъноси нима?

"Омин"ни Аллоҳ таолонинг исмларидан бири сифатида ҳам талқин қилинган ривоятлар мавжуд (Абдурраззок, 2/2650-2651; Ибн Абу Шайба, 2/8054-8057). Бироқ, уларнинг заиф эканлигидан уларга кўп ҳам эътибор берилмаган.

"Омин"нинг маъноси: ﴿أَنْتَ أَعْلَمُ بِجَنَاحِكَ﴾ - "Дуойимизни ижобат айла!", ﴿أَنْتَ أَعْلَمُ بِجَنَاحِكَ﴾ - "Эй, Аллоҳим! Ижобат қил!" ёки ﴿كُلْذُكْ نَكِيلْ فِي﴾ - "Худди шундай бўлсин!" ёхуд ﴿أَنْتَ أَعْلَمُ بِحَاجَةِرِّ﴾ - "Умидимизни муваффақиятсизликка учратма!" кабилардир. Шунинг учун айримлар "Омин"ни араб тилидаги "исми феъл" дейдилар. У араб тилидаги ﴿تَعْزِيزٌ﴾ - "Тушур!", ﴿مُخَلَّطٌ﴾ - "Муҳлат бер!" каби буйруқ маъносини берадиган сўзларга ўхшашдир.

Агар "Омин" сўзининг "мим" ҳарфи ташдидли қилинса, "Аммин" дейилса, унда маъноси ﴿كَيْلَا نَيْدَصَاقْ كَوْعَدْ﴾ - "Сенга ижобатингни қасд қилган ҳолда дуо қиласиз!" дегани бўлади. Лекин ҳанафийлар ушбу хилда: "Аммин" шаклида айтишни, гарчи бундай дейиш билан намоз бузилмайди, деган қарорга келган бўлсалар-да, бироқ, мутлақо мақбул санамайдилар (Қаранг: Бурҳониддин Марғиноний. Ал-Ҳидоя. – Лакнау: Юсуфий, 1314. – Б. 98).

Аслида, "Омин" сўзи қадимги сурёний тилидан келиб чиққан бўлиб,

арабларга ўтган. У айни ҳолда бошқа дин вакилларининг манбаларида ҳам мавжуд. Аҳли китоблар ҳам уни "Омин" шаклида ишлатадилар.

Шамсиддин Муҳаммад Кўҳистоний (р.ҳ.) "Жомеъ ар-румуз" асарида "Омин" сўзининг асли форс тилидан араб тилига ўтган бўлиб, форсча "ҳамин!" ("Ана шундай!", "Худди мана шу!") деган сўзниң муарраби – арабчаси, деган (Шамсиддин Муҳаммад Кўҳистоний. Жомеъ ар-румуз. 1-жилд. – Қозон, 1902. – Б. 152). Яъни, "Фотиха" сурасининг охирги оятларидаги дуо шу сўз билан тасдиқланади.

"Омин" бошқа тилдан араб тилига киритилгани боис имомий (шиа)лардан бир жамоаси уни намозда айтиш мумкин эмас, бу билан намоз бузилади, деганлар. Лекин, уларнинг бу гапи Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг суннатлари билан ботил бўлади.

Аҳли китобларда ҳам "Омин" бўлганми?

● Ибн Ҳажар ал-Асқалоний (р.ҳ.) ўзининг "Матолиб ал-олия" асарида зикр қилишича, бир яхудий мусулмонлардан "Омин" сўзини эшитиб, имон келтирган экан:

نِيْمَ مَكْمُلُ يَذْلَاءُ : يَدُوهِيْلَا لَاقَ ، نِيْمَ آ : نَوْلُوقِيْ مَوْ ، دَجَسْمَ لَهْأَبِ رَمَ اِيْدُوهِيْ نِإَ قَحْلَاءَ لَعْلُ مَكْنِإَ

"Бир яхудий "Омин" дейишаётган масжид аҳли ёнидан ўтиб кетаётган эди. Шунда яхудий: "Сизларга "Омин"ни ўргатган зотга қасамки, сизлар ҳаққнинг устидасизлар!" деди" (Ибн Ҳажар ал-Асқалоний. Матолиб ал-олия би-завоид ал-масонид ас-самония. 4-жилд. – Риёз: Дор ал-осима, 1998. – Б. 76).

Яхудий ўз динида ҳам "Омин" сўзи борлиги ва у ҳақ пайғамбарлардан мерос қолганини билгани боис мусулмонлардан бу сўзни эшитиб, ушбу диннинг ҳақлигига амин бўлган.

Яна мана бу ривоятни ҳам келтириб ўтиш фойдадан холи эмас. Уни Ибн Хузайма ўзининг саҳих ҳадислар тўпламида зикр қилган. Расулуллоҳ (с.а.в.) бундай деб марҳамат қилганлар:

ةَنْجَلَاءَ لَهْأَيِّحَتْ وَهُوَ مَالْسَلَا تِيْطَعْ أَوْ ، فَوْفَصَلَا يِفَّةَالْصَّ : لَاصَخَ ثَالِثَ تِيْطَعْ أَ كَرَابَتْ هَلَلَا نَوْكَيْ نَأَ إِلَيْ ، مَكْلَبَقَ نَاكَ نَمَمَ دَحْ أَهَطَعْ يَمْلُوَ ، نِيْمَ آ : تِيْطَعْ أَوْ ، هَيْلَعَ نَورَاهَ نَمْؤَيْ وَعَدِيْ نَاكَ مَالْسَلَا هَيْلَعَى سَوْمَ نَإَفَ ، نَورَاهَ أَهَاطَعْ أَلَاعَتْ وَ مَالْسَلَا

"Менга учта хислат ато қилинган. Биринчиси, сафларда намоз ўқишdir. Менга салом ҳам берилган, у жаннат аҳлиниң табрик-олқишидир. Менга яна "Омин" ҳам берилган. Сизлардан олдин ҳеч кимсага бу учтаси берилмаган эди. Бироқ, Аллоҳ таоло "Омин"ни Хорунга ҳам берган. Мусо (а.с.) дуо қилар, Хорун (а.с.) эса унга "Омин" деб туради" (Ибн Хузайма, 3/1586; Байҳақий. Шуаб ал-имон, 4/2708; Ибн Ҳажар ал-Асқалоний.

"Матолиб ал-олия", 1/545).

Имом Бухорий (р.х.) "ат-Таърих ал-кабир" асарида Ойша онамиз (р.а.)нинг бундай деганини ҳам ривоят қилган:

عېشب انودسحى مل دوهىل ا نأ لاق ملس و ھيلع هللا ىلص يىبنلا نع ۋەشئاع نع
نېمأتلار او مالسلاب اودسح ام

"Яхудийлар бизларга салом ва "Омин"чалик бошقا нарсага ҳасад қилмаганлар" (Бухорий, ат-Таърих ал-кабир, 1/16).

Имом Аҳмад (р.х.) эса мана бундай деган:

نېمآ: لوق نم اۇرڭىزىف، نېمأتلار ىلع اۇدسح ام گىلىع اۇدسح ام دوهىل ا نإ

"Яхудийлар сизларга "Омин"га ҳасад қилганчалик ҳасад қилмайдilar. Шунинг учун "Омин" сүзини күп айтингلар!" (Қаранг: Анваршоҳ Кашмирий. Файз ал-Борий шарҳ Саҳиҳ ал-Бухорий. 2-жилд. // ал-Мактабат аш-шомила, 2006. – Б. 322).

"Омин"ни неча марта айтиш керак?

● Фақиҳлар намозда "сураи Фотиха"дан сүнг "Омин"ни неча марта айтиш борасида ҳам ўз ҳукмларини айтганлар.

Бу борада Имом Табароний (р.х.)нинг "ал-Мўъжам ал-кабир" асарида Воил ибн Ҳужр (р.а.)дан бундай ривоят келган:

ةحتاب نم غرف ئالصلـا يـف لـخـد مـلس و ھـيلـع هلـلا لـوسـر تـيـأـر
تـارـمـ ثـالـثـ نـېـمـآـ : لـاق بـاتـكـلـا

"Расулуллоҳ (с.а.в.)ни намозда кўрганман. "Сураи Фотиха"дан фориғ бўлганларида "Омин"ни уч марта айтдилар" (Табароний, 22/38).

"Мажмаъ аз-завоид"да ушбу ҳадис иснодидаги ровийлар ишончли экани айтилган ("Мажмаъ аз-завоид", 2/2667).

Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг "Омин"ни уч марта айтганлари жоизликни билдириш учун бўлиб, бошقا вақтларда ул зот доим "Омин"ни бир мартадан айтганлар. Барча ривоятларда Расулуллоҳ (с.а.в.) ва саҳобалар "Омин"ни бир мартадан айтганлари зикр қилинган. Бинобарин, "Омин"ни бир марта айтиш суннат ҳисобланади.

"Саҳиҳ ал-Бухорий"нинг шориҳларидан Ибн Ҳажар ал-Асқалоний (р.х.) "Шарҳ ал-Мавоҳиб" асарида мазкур ривоятдаги "уч марта" сўзини Расулуллоҳ (с.а.в.) атига уч мартагина, яъни учта намоздагина "Омин"ни ошкора айтганлар, деб хулоса қилган (7/113). Чунки, "Омин"ни ошкора айтиш ҳақидаги ривоятнинг ровийиси Воил ибн Ҳужр (р.х.) яманлик бўлиб, Мадинага келган йигирма кунлик вақтида Расулуллоҳ (с.а.в.) фақат уч марта "Омин"ни ошкора айтган эканлар. Воил ибн Ҳужр (р.х.) икки марта Мадинага келган, иккинчиси қишнинг қаттиқ совуқ кунларига тўғри келган (Абу Довуд, 1/726-727).

Демак, Воил ибн Ҳужр (р.х.)га "Фотиха" сурасидан сүнг "Омин"ни имом ҳам

қавм ҳам айтиши кераклигини ўргатиш мақсадида Расууллоҳ (с.а.в.) "Омин"ни уч намозда ошкора айтиб ўргатган бўлсалар керак.

"Омин"ни нима учун айтилади?

"Омин"ни айтилишининг сабаби "Фотиҳа" сураси таркибидаги дуо оятлари ижобат бўлиши мақсадидадир. "Омин" айтилганида, фаришталар ҳам уни айтадилар. Натижада, уни айтувчиларнинг гуноҳлари ҳам мағфират қилинади. Жумладан, бу ҳақида қуйидаги саҳих ҳадиси шариф мавжуддир:

الْوَهْمُ يَعْبُدُ وَضْعَمْلِ إِلَيْهِ مَمْإُولًا لَّا يَعْلَمُ مَسْأَلَةً لِّلَّهِ إِنَّمَا يَعْلَمُ مَمْأُولًا لَّهُ فَلَمَّا قَاتَهُ الْمَوْتُ قَوْقَفَ أَوْ نَمْنَفَ .
«الْوَهْمُ يَعْبُدُ وَضْعَمْلِ إِلَيْهِ مَمْإُولًا لَّا يَعْلَمُ مَسْأَلَةً لِّلَّهِ إِنَّمَا يَعْلَمُ مَمْأُولًا لَّهُ فَلَمَّا قَاتَهُ الْمَوْتُ قَوْقَفَ أَوْ نَمْنَفَ .»

"Расууллоҳ (с.а.в.) марҳамат қилдилар: "Қачон имом "ғойри-л-мағзуви ъалайҳим ва ла-з-золлийн" деса, сизлар "Омин" денглар. Зотан, кимнинг "Омин"и фаришталарнинг айтганига тўғри келса, ўтган гуноҳлари кечирилади" (Бухорий, 1/782; Муслим, 1/415; Абу Довуд, 1/936; Насоий, 1/1001; Ибн Можжа, 1/846; Байҳақий, 2/2264; Дорақутний, 1/1259; Доримий, 1/1293; Ибн Ҳиббон, 5/1804; Ибн Хузайма, 1/575; Аҳмад, 2/7187).

Юқоридаги ҳадис бошқа ўринда умумий тарзда келтирилган бўлиб, ундан фақатгина намозда эмас, бошқа вақтларда ҳам "Омин"ни айтиш фазилатлироқ экани маълум бўлади:

رُفْغَىٰ حِلْمٌ لِّا مُمْدُجٌ إِنْ تَقَوْفَ أَوْ فَنِيمَ سَلَّا يِفْكَرُ إِلَيْهِ مَلْمُكُتُّ دَحْلَاقَ إِذَا
بِنَذْنَمْ مَدَقَّتَ مُمْدُجٌ لِّا

"Қачон сизлардан бирингиз "Омин" деса, самода фаришталар ҳам "Омин" дейдилар. Агар икковидан бирорининг "Омин"и бошқасига тўғри келиб қолса, унинг ўтган гуноҳлари мағфират қилинади" (Бухорий, 1/781; Муслим, 1/410; Насоий, 1/1002; Байҳақий, 2/2266; Аҳмад, 2/9926).

Юқоридаги ҳадиси шарифдан кимдир қаерда бўлса ҳам "Фотиҳа" сурасини ўқиса, унга "Омин"ни айтишнинг фазилати борлиги маълум бўлади. Расууллоҳ (с.а.в.)нинг мана бу: اونمأْفَئِرَاقَلَا نِمْ إِذَا - "Агар қори "Омин" деса, сизлар ҳам "Омин" денглар!" деган тавсиялари ҳам шу маънода бўлса, ажаб эмас (Бухорий, 4/6039; Насоий, 1/997-998; Ибн Можжа, 1/852; Табароний, "ал-Маъжам ал-авсат", 9/8956; Байҳақий, 2/2534; Ибн Хузайма, 1/569; Аҳмад, 2/7243; Ибн Абу Шайба, 2/8041).

Юқоридаги ривоятлар саҳих бўлгани билан уларда "Омин"ни ошкора ёки маҳфий айтиш ҳақида аниқ сўз ишлатилган эмас. Бинобарин, ушбу ривоятларни ҳар икки тараф ҳам далил сифатида кўрсатиб келадилар. Лекин, унда "Омин"ни маҳфий айтишга ишора бор: агар "Омин" айтиш билан гуноҳлар кечириладиган бўлса, уни ихлос билан айтиш, "Омин"га риё аралашмаслиги керак бўлади. Гарчи "Омин"ни ошкора айтиш ҳам

суннатда бор, шунинг учун ошкора айтилади, дейилса-да, уни махфий айтилсагина риёдан мутлақ омонда бўлади.

Намозда "Омин"ни кимлар айтади?

● "Омин"ни кимларга айтиш суннат деган савол ҳам олимлар олдида кўндаланг бўлган. Барча уламолар ёлғиз намоз ўқувчи, имом ва унга иқтидо қилувчининг барчасига "Омин"ни айтиш суннат, деганлар. Шунингдек, намоздан ташқарида "Фотиха" сураси ўқилгандан кейин ҳам "Омин" айтилиши керак. Фақат имом "Омин"ни айтадими, деган масала устида уламолар ўртасида бироз ихтилоф бўлиб ўтган.

У фақат иқтидо қилувчиларга суннатми ёки фақат имомгами ё имом билан биргаликда унга иқтидо қилувчилар ҳам "Омин"ни айтишлари суннатми?

Имом Молик (р.ҳ.)дан икки хил ривоят етиб келган. Унинг биринчи ривоятида имом ҳам, иқтидо қилувчилар ҳам "Омин"ни айтадилар. Бу ислом уламоларининг барчасининг фиқхий фикрлариидир. Унинг Ибн ал-Қосим (р.ҳ.) деган шогирди орқали қилинган ривоятда эса Имом Молик (р.ҳ.) намозда "Омин"ни айтиш фақат иқтидо қилувчиларга хос суннат, деб билган.

● Ҳанафий олими Муҳаммад ибн ал-Ҳасан аш-Шайбоний (р.ҳ.) "ал-Муватто" тўпламида Абу Ҳанифа Имом Аъзам (р.ҳ.)нинг ҳам фиқхий қараши Имом Молик (р.ҳ.)нинг ушбу фикрига мос эканини зикр қилган:

هفلخ ن م نمؤي و مام إلـا نـمـؤـي نـأـ بـاتـكـلـا مـأـ نـمـ مـامـ إـلـا غـرـفـ اـذـإـ يـغـبـنـي دـخـأـنـ اـدـهـبـوـ
مـامـ إـلـا نـمـؤـي الـوـ مـامـ إـلـا فـلـخـ نـمـ نـمـؤـي : لـاقـفـ ةـفـيـنـحـ وـبـأـمـأـفـ كـلـذـبـ نـورـجـيـ الـوـ
"Ўшани оламиз. Қачон имом "Умм ал-китоб" ("Сураи Фотиха")дан фориғ бўлса, имомнинг ўзи "Омин"ни айтади, унинг орқасидагилар ҳам "Омин"ни айтадилар. Бироқ, уни ошкора қилиб айтмайдилар. Абу Ҳанифа (р.ҳ.) эса: "Имомнинг орқасидаги кимса "Омин"ни айтади, имомнинг ўзи "Омин"ни айтмайди", деган (Муҳаммад аш-Шайбоний. Муватто-и Имом Муҳаммад. – Қозон, 1909. – Б. 68-69).

Бироқ, Имом Муҳаммад (р.ҳ.) ўзининг "Китоб ал-Асор" асарида Абу Ҳанифа Имом Аъзам (р.ҳ.)нинг маслаки жумхур уламоларнинг фиқхий қарашига мос эканини қайд қилган. "Китоб ал-Асор"да Абу Ҳанифа→Ҳаммод→Иброҳим ан-Наҳаъий тариқи (rivоят қилишда ровийлар йўли-силсаласи)да мана бу ривоят бор:

لـاقـ مـيـهـارـبـ إـنـعـ دـامـحـ نـعـ دـامـحـ وـبـأـنـرـبـخـ أـ: لـاقـ دـمـحـ
مـسـبـ وـنـاطـيـشـ لـاـ نـمـ ذـعـتـلـاـ وـكـدـمـحـبـ وـمـهـلـلـاـ كـنـاحـبـسـ : مـامـ إـلـاـ نـهـبـ تـفـاخـيـ عـبـرـأـ
نـيـمـأـوـمـيـحـرـلـاـ نـمـحـرـلـاـ هـلـلـاـ

"Тўрт нарсани имом махфий ўқийди: "Субҳонака Аллоҳумма ва би-ҳамдика ...", "Аъузу биллоҳи мин аш-шайтони-р-рожим", "Бисмиллоҳи-р-роҳмани-р-роҳим" ва "Омин" (1/83).

Ушбу ривоят Абу Юсуф (р.х.)нинг "Китоб ал-Асор"ида (1/106) ҳам келтирилган (Абу Юсуф. Китоб ал-Асор. - Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 1355. - Б. 21-22). Уни Ибн Абу Шайба (р.х.) ва Абдураззок ҳам ривоят қилганлар (Ибн Абу Шайба, 2/8940-8945; Абдураззок, 2/2596).

Имом Мұхаммад (р.х.) шундан сүнг یبأ لوق وهو ذخأن هبو - "Уни оламиз, у Абу Ҳанифа (р.х.)нинг гапидир!" деб таъкидлаган (Мұхаммад аш-Шайбоний. Китоб ал-Асор. 1-жуз. - Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 1993. - Б. 162). Демак, Абу Ҳанифа Имом Аъзам (р.х.)дан имомнинг "Омин"ни айтиш-айтмаслиги борасида икки хил ривояти бор бўлиб, ҳанафий олимларининг барчаси иккинчи ривоятни қабул қилганлар. Ҳанафиyлиқдаги фиқхий матн китоблари "Китоб ал-Асор"даги ривоятни зоҳири ривоят ва зоҳири мазҳаб деб эътироф қилиб, имом ҳам, иқтидо қилувчилар ҳам биргаликда "Омин"ни айтишлари суннат, деганлар (Қаранг: Абу-л-Ҳасан Аҳмад ал-Қудурий. Мухтасар ал-Қудурий. - Қозон, 1916. - Б. 10; Убайдуллоҳ ибн Масъуд ибн Тож аш-Шариға ал-Бухорий. Мухтасар ал-Виқоя. - Қозон, 1911. - Б. 14; Абу-л-Баракот ан-Насафий. Канз ад-дақоқ. - Бўмбай: Фатҳ ал-карим, 1305. - Б. 28).

● Имом Молик (р.х.) ва Абу Ҳанифа (р.х.)нинг "Омин"ни имом эмас, унга иқтидо қилувчилар айтади, деганларига сабаб қуйидаги Абу Ҳурайра (р.а.)дан ривоят қилинган саҳих ҳадиси шарифдир:

الْوَهْمِ يَلْعَبُ وَضْعَمْ لِرِيَغْ مَمْإِلَّا لَاقَ زَدَ «لَاقَ زَدَ مَسْلِسَ وَهِيَ لَعْنَةٌ بَنَانَ»
مَدَقَتْ أَمْهَلَ رَفْعَةً كَيْالَمْ لَاقَ وَقُولَّ وَقَافَ نَمْنَافَ .نِيَمَّا اُولُوْقَفَ نِيَلَّا ضَلَالَةً
وَبَنَذْنَمَ

"Пайғамбар (с.а.в.) марҳамат қилдилар: "Қачон имом "ғойри-л-мағзуби ъалайҳим ва ла-з-золлийн" деса, сизлар "Омин" денглар. Зотан, кимнинг "Омин"и фаришталарнинг айтганига тўғри келса, ўтган гуноҳлари кечирилади" (Бухорий, 1/782; Муслим, 1/415; Абу Довуд, 1/936; Насоий, 1/1001; Ибн Можжа, 1/846; Байҳақий, 2/2264; Дорақутний, 1/1259; Доримий, 1/1293; Ибн Ҳиббон, 5/1804; Ибн Хузайма, 1/575; Аҳмад, 2/7187).

Бошқа ўринда Абу Мусо ал-Ашъарий (р.а.) ривоятига кўра Расулуллоҳ (с.а.в.) бундай деб марҳамат қилганлар:

رِيَغْ أَرْقَ أَذِإِوْ أُورْبَكَفَرَبَكَ أَذِإِفَرَبَكَ مُكَدَّحْ مُكَمَّوْيِلَ مُثْمُكَفُوفُصَ اُومِيَقَأَفَمُتْيِلَصَ أَذِإِ
أُورْبَكَفَرَعَكَرَوْرَبَكَ أَذِإِوْرَبَكَ مُكَبُجُيَنِيَمَّا اُولُوْقَفَ نِيَلَّا ضَلَالَةً لَاعْلَمْ لَاعْبُوضْعَمْ لَا
مُكَلَّبَقُعَفْرَيَوْمُكَلَّبَقُعَكَرَيَمَّا إِلَّا نَنَافَ اُعَكْرَأَوْ

"Қачон намоз ўқимоқчи бўлсанглар, сафларингизни тўғриланглар, сүнг бирларингизни имом қилинглар. Қачон имом такбир айтса, сизлар ҳам такбир айтинглар. Қачон имом "ғойри-л-мағзуби ъалайҳим ва ла-з-золлийн" деса, сизлар "Омин" денглар. Шунда Аллоҳ сизларни ижобат қиласди. Қачон имом такбир айтса ва рукуъ қиласа, сизлар ҳам такбир айтинглар ва рукуъ

қилинглар. Имом сизлардан олдин рукуъ қилади ва сизлардан олдин бошини кўтаради" (Муслим, 1/404; Абу Довуд, 1/974; Насойи, 1/651; Байҳақий, 2/2450; Ибн Хузайма, 3/1584; Аҳмад, 4/19610; Баззор, 1/3057).

Имом Молик (р.ҳ.): "Юқоридаги икки ҳадисда вазифалар тақсим қилинган. Имомнинг вазифаси "ғойри-л-мағзуби ъалайҳим ва ла-з-золлийн"ни айтиш, унга иқтидо қилганларнинг вазифаси эса "Омин" дейишдир", деган. Унга ҳамфикр бўлганлар: "Тақсимлаш шерикчиликни ман қилади" деган қоида ҳам борлигини ўртага қўядилар.

● Жумхур уламолар, тўрт мазҳаб аҳлининг улардан бошқа фақиҳлари бунга жавоб бериб айтадиларки, юқоридаги ҳадисларда имом билан иқтидо қилувчиларга вазифалар тақсим қилиб берилмаган. Балки, бу ерда "ғойри-л-мағзуби ъалайҳим ва ла-з-золлийн" айтилганидан сўнг дарҳол имом ва иқтидо қилувчилар "Омин"ни бирга айтишлари назарда тутилган. Бунга далил сифатида Имом Насойи (р.ҳ.)нинг айнан Абу Ҳурайра (р.а.)дан қилган ривоятидаги қуйидаги ҳадисни келтириш мумкин:

ریغ مام۱۰ لاق اذ۲ ملسو ه۳ یل ع ه۴ للا یل ص ه۵ لوس ر لاق لاق ۃری ره یب۶ نع
مام۱۰ ن۷ او نیم۸ لوقت ۃکئالمل۹ ن۱۰ ف نیم۱۰ اولوقف نیلاضل۱۰ ال و م ه۱۱ یل ع بوض غم۱۲ لاما
ه۱۳ بن د ن۱۴ م دقت ام ه۱۵ رفع ۃکئالمل۱۶ نیم۱۷ ات قفا و ن۱۸ م نیم۱۹ اولوقی

"Имом қачон "ғойри-л-мағзуби ъалайҳим ва ла-з-золлийн" деса, сизлар ҳам "Омин" денглар. Зотан, фаришталар ҳам "Омин" дейдилар, имом ҳам "Омин" дейди. Кимнинг "Омин"и фаришталарнинг "Омин"ига тўғри келса, ўтган гуноҳлари мағфират қилинади" (Насойи, 1/999).

Имом Насойи (р.ҳ.)нинг мазкур ривоятида: "имом ҳам "Омин" дейди" иборасидан "Омин"нинг махфий айтилишига ишора бор. Чунки, агар ундан бўлмаганида, имомнинг "Омин" айтишини алоҳида билдириб қўйилмаган бўларди.

"Омин" айтишнинг фазилати борасида келган ҳадислар қаторида мана бу ҳадис ҳам мавжуд:

ن۱۰ م دقت ام ه۱۱ رفع ۃکئالمل۱۲ نیم۱۳ ات قفا و ن۱۴ م نیم۱۵ اون م۱۶ اف مام۱۰ ن۱۷ م۱۸ اذ۱۹
د بن د

"Қачон имом "Омин" деса, сизлар ҳам "Омин" денглар! Чунки, кимнинг "Омин"и фаришталарнинг "Омин"ига тўғри келса, ўтган гуноҳлари мағфират қилинади" (Бухорий, 1/780; Муслим, 1/410; Термизий, 1/250; Абу Довуд, 1/937; Насойи, 1/1000; Байҳақий, 2/2261; Ибн Хузайма, 1/570; Ҳоким, 1/797).

Бу икки ҳадисдан имом ҳам "Омин"ни айтиши кераклиги очиқ ва аниқ бўлиб турибди. Расууллоҳ (с.а.в.)нинг ўзлари ҳам "Омин"ни айтганлиги борасидаги феълий ҳадислар борлиги маълум. Бинобарин, алалоқибат бутун ислом олами "Омин"ни имом ҳам, унга иқтидо қилувчилар ҳам

айтиши суннат эканлигига иқрор бўлганлар.

Шундай қилиб, ислом уламолари имом ҳам, унга иқтидо қилувчилар ҳам "Омин"ни айтиши суннат эканлигидан келиб чиқиб, уни хоҳ жаҳрий, хоҳ сиррий - ошкора ёки пинҳона айтишни жоиз дейдилар. Бу борада ҳеч қандай ихтилоф йўқ. Бироқ, мана шу "Омин"ни овоз чиқариб айтиш афзалми ёки овоз чиқармай махфий қилиб айтган афзалми, деган савол жавобида ҳар хил фикрларни ўртага ташлаганлар.

- Зоҳирийлардан Ибн Ҳазм (р.ҳ.) имомга "Омин" дейиш суннат, унга иқтидо қилувчиларга эса фарз, деган.

"Омин"ни ошкора ёки махфий айтилади, деб кимлар айтган?

● Шофиъийлар ва ҳанбалийларнинг фиқхий қарашларига кўра "Омин"ни жаҳрий - ошкора қилиб айтиш афзалдир. Имом Шофиъий мазҳабини икки марта тузгани маълум. Унинг эски мазҳабида имом ҳам, иқтидо қилувчи ҳам "Омин"ни жаҳрий айтади, дейилган. Янги мазҳабида эса имом "Омин"ни махфий айтади, иқтидо қилувчилар эса уни жаҳрий айтади, дейилган. Шофиъийлик мазҳабида фатво берилган фиқхий қараш унинг қадимги мазҳабига кўрадир.

Суфёни Саврий (р.ҳ.) ва Абу Ҳанифа Имом Аъзам (р.ҳ.) фикр ва амалларига кўра "Омин"ни махфий айтиш афзалдир.

Имом Молик (р.ҳ.) мазҳабидаги фикр ҳам ҳанафийларга мувофиқ. Моликийлардан ал-Божий (р.ҳ.) ва Аҳмад Дардир (р.ҳ.) буни очиқ баён қилган (Аҳмад Дардир. Ақраб ал-масолик ли-мазҳаб ал-Имом Молик. – Негирия: Мактабату Айюб, 2000. – Б. 16). Моликийларнинг энг катта ва энг мўътабар фиқхий манбаси "ал-Мудаввана ал-кубро"да "Имомнинг орқасидаги кимса "Омин"ни махфий айтади" дейилган (Имом Молик. Ал-Мудаввана ал-кубро. 1-жилд. – Миср: Матбаа ас-саодат, 1323. – Б. 71).

Ибн Ҳажар ал-Асқалоний (р.ҳ.)нинг "Тўрт мазҳабнинг жумҳур уламолари "Омин"ни жаҳрий айтишда бизга – шофиъийларга мувофиқ фикрдадирлар" деган гапи унчалик тўғри эмас! Чунки, шофиъийлар орасида ҳам, моликийлар орасида ҳам айрим уламолар "Омин"ни махфий айтиш афзал, деганлари бор. Ҳанафийларнинг ҳаммаси ушбу фикрдадирлар.

Саҳоба Воил ибн Ҳужр (р.а.)нинг икки хил ривояти қандай?

Воил ибн Ҳужр (р.а.)нинг ҳадиси ровийлар томонидан икки хил тарзда, зоҳиран бир-бирига қарама қарши ўлароқ ривоят қилинган. Шунинг учун ҳам уни саҳих бўлишига қарамасдан икки буюк муҳаддис Имом Бухорий (р.ҳ.) ва Имом Муслим (р.ҳ.) ривоят қилмаганлар.

- Воил ибн Ҳужр (р.а.)нинг Суфён (р.ҳ.) тариқи (rivоят қилишда ровийлар йўли-силсиласи)дан келган ривояти қўйидагича:

نایفس انثدح الاقىدوم نب نمحرلا دبع و دیعس نب دیحی انثدح رادنب انثدح

لاق رجح نب لئاو نع سبندع نب رجح نع ليهك نب ۋەملىس نع:

Бىندور بىزغا ҳادис ايتدى، ياخىن سايد و آبىدۇرراخمنى بىن ماھدىي بىزغا ҳادис ايتدىلار، سۇفەن بىزغا ҳادис ايتدى، يەسەر سالامانى بىن كۈھايلىدان، يەسەر خۇجرى بىن آنباشدان، يەسەر ويلى بىن خۇجردان. يەن بۇنداي دەدى:

(نېلاصىلا الو مەيىلەت بوضۇغىمىلا رىيغ) أرق مەلسەنەتلىك ئىلصىپنىلا تەممۇس
هەتتوصىقىمەن دەمەن، نېمىم آلاققاو

"Расулуллоخ (c.a.v.)نىڭ "فەئىرى-ل-ماھزۇبى ۋەلائىخىم وەل-ز-زۆللىيەن"نى қىروات қىلغانلارى وەل "Омин" دەغانلارينى ەشىتدىم. يەن بىلەن ۆвозلارينى چۈزدىلار" (Termiziy, 1/248; Dorakutnii, 1/1284; Aхmad, 31/18842).

● ويلى بىن خۇجر (r.a.)نىڭ شۇبە (r.x.) تارىقىдан كەلگان رىوايىتى يەسەر گۈچىلەرنىڭ نب ۋەملىقىلەت سبندىلەتلىك ئىبأ رجح نع سبندىلەتلىك ئىبأ رجح نع سبندىلەتلىك ئىبأ نع لئاو:

لاقف (نېلاصىلا الو مەيىلەت بوضۇغىمىلا رىيغ) أرق مەلسەنەتلىك ئىلصىپنىلا نأ :
هەتتوصىقىمەن ضەفخۇن، نېمىم آلاققاو

شۇبە سالامانى بىن كۈھايلىدان، يەسەر آبۇل-آنباشدان، يەسەر آلەماما بىن ويلىدان، يەسەر ئاتاسى ويلى بىن خۇجر (r.a.)دان رىوايىت қىلغان:

"Расулуلлоخ (c.a.v.) "فەئىرى-ل-ماھزۇبى ۋەلائىخىم وەل-ز-زۆللىيەن"نى қىروات қىلدىلار وەل "Омин" دەدىلار. يەن بىلەن ۆвозلارينى پاسайتىردىلار" (Termiziy, 1/249; Aхmad, 4/18864).

Юқорىدagi يىكى رىوايىتدا سۇفەن اس-سەفييى (r.x.) تارىقىنى شەفييىي وەل چانبالييلار қابул қилиب، اسلىك دەب بىلگانلار وەل شۇبە (r.x.) تارىقىنى تارک қىلغانلار، اماز үچۈن مۇتلاقا қابул қىلمaganلار. Ҳанафиي وەل مولىكىيلار يەسەر شۇبە (r.x.) تارىقىنى қابул қилиب، уни اسلىك دەب بىلدىلار وەل سۇفەن اس-سەفييى (r.x.) تارىقىنى تاъвиلى қىلدىلار وەل تاъвиلىغا كۈرا امازغا ошиرىدىلار. Уلارنىڭ تاъвиلى қىيدىدە: "سۇفەن اس-سەفييى (r.x.) تارىقىدا كەلگان دەب دەمەن - "يەن بىلەن ۆвозلارينى چۈزدىلار" دەب كەلگان ئىبورانى راسۇلۇلлоخ (c.a.v.) "Омин"نىڭ "اھلىف" وەل "ئەي" ھارفلارинى چۈزگانلار، دەب تۇشۇنىش كەراك. Аслиدا، راسۇلۇلлоخ (c.a.v.) "Омин"نى ماھفىي ايتىب، ىننەن ماددىلارiga - چۈزىملىرىغا رىоя қىلغانلار".

مۇھەددىس إيمەم بۇخورىي (r.x.) رەۋىيي شۇبە (r.x.) رىوايىتiga نۇما دەب ئەتىرۇز بىلدىرگان؟

"Омин"نى اوشكىرا ايتىش افзал دەيدىغان تاراف سۇفەن اس-سەفييى (r.x.) تارىقىدا كەلگان رىوايىتلىك اسلىك سىفاتىدا ىلىك، شۇبە (r.x.) تارىقىدا كەلگان رىوايىتلىك تارک қилиب، ىنگا تۇرتتا ئەتىرۇز بىلدىرگانلار.

Аслиدا، ىشбу ئەتىرۇزلارنى إيمەم بۇخورىي (r.x.) بىلدىرىب یتىغان وەل ىلارдан ئەكتەسىنى үزىزىنىڭ "ات-تاڭىرىخ ал-كابىر" اساريда كۈرساتىب كەتگان (بۇخورىي. At-Taڭىرىخ ал-كابىر, 3/259). Уلار қىيدىگەنلەرنى ئىborat:

- Шўъба (р.ҳ.)нинг ривоятидаги биринчи янглишув Салама ибн Куҳайлнинг устозининг номини Ҳужр Абу-л-Анбас деб берилишидир. Бу ерда Ҳужрнинг кунияси Абу-л-Анбас (Анбаснинг отаси) дейилган. Ҳолбуки, Суфён ас-Саврий (р.ҳ.) тариқидан маълумки, у Ҳужр ибн Анбасдир. Яъни, Ҳужр Анбаснинг ўғлидир, отаси эмас. Унинг кунияси Абу-с-Сакан бўлган.
- Шўъба (р.ҳ.)нинг ривоятидаги иккинчи янглишув Ҳужр билан Воил ўртасида Алқама ибн Воил деган ровий воситачилик қилмоқда. Ҳолбуки, Суфён ас-Саврий (р.ҳ.) тариқидан маълумки, улар ўртасида восита бўлмаган. Ҳужр ибн Анбас тўғридан тўғри Воил ибн Ҳужр (р.а.)дан ҳадис ривоят қилган.
- Шўъба (р.ҳ.)нинг ривоятидаги учинчи янглишув ҳадис матнида бўлиб, унда وَتَوْصِيَةٍ بِضَفْعٍ - "У билан овозларини пасайтиридилар" жумласи келган. Ҳолбуки, Суфён ас-Саврий (р.ҳ.) тариқидан маълумки, унда وَدُرْجَةٍ بِتَوْصِيَةٍ - "У билан овозларини чўздилар" дейилган.

Мазкур учта эътиrozни И мом Бухорий (р.ҳ.) билдириб ўтган бўлиб, уларни И мом Термизий (р.ҳ.) ўзининг машҳури жаҳон "Жомеъ ас-сунан"ида бирмабир қайд қилган. (Қаранг: Абу Исо Муҳаммад ибн Исо ат-Термизий. Жомеъ ал-кабир. 1-жилд. – Байрут: Дор ал-ғарб ал-исломий, 1998. – Б. 289; Абу Исо ат-Термизий.). Шунингдек, И мом Байҳақий (р.ҳ.) ҳам ўзининг "ас-Сунан ал-кубро" асарида санаб ўтган (Байҳақий, 2/2277).

Тўртинчи эътиrozни ҳам И мом Бухорий айтганини И мом Термизий ўзининг "ал-Илал ал-кабир" асарида билдирган (И мом Термизий. ал-Илал ал-кабир. – Байрут: Оlam ал-кутуб, 1989. – Б. 200-201):

- Шўъба (р.ҳ.)нинг ривоятидаги тўртинчи янглишув Алқама ибн Воилнинг ўз отаси Воил ибн Ҳужр (р.а.)дан ривоят қилгани айтилган. Ҳолбуки, Алқаманинг ўз отаси Воилдан ҳадис эшитгани аниқ эмас. Чунки, Алқама отаси вафотидан сўнг олти ойдан кейин дунёга келган.

Ана шу юқоридаги тўртта эътиrozга кўра Шўъба (р.ҳ.)нинг ривояти маржуҳ ва ғайри маҳфуз, Суфён ас-Саврий (р.ҳ.)нинг ривояти эса рожиҳ ва маҳфуз ҳисобланган. Ҳанафийлар Шўъба (р.ҳ.)нинг ривоятини асл-асос сифатида қабул қилганлари учун буни исботлаш мақсадида ушбу эътиrozларга қониқарли жавоб берганлар.

Ҳанафийлар фикрича, И мом Бухорий (р.ҳ.) ҳамда унинг фикрига қўшилган Абу Зуръа (р.ҳ.), И мом Термизий (р.ҳ.), И мом Байҳақий (р.ҳ.) ва бошқалар ҳам мазкур эътиrozларни ўртага ташлаганларида айrim нарсаларга эътибор қаратмаганлари маълум бўлади.

Имом Бухорий (р.х.)нинг эътиrozларига қандай жавоб берилган?

1) Биринчи эътиrozда тилга олинган Ҳужр (р.х.) тобеъин ҳисобланади, айримлар уни табъа тобеъинлар жумласига киритганлар. Аллома Бадриддин Айний (р.х.) ўзининг "Саҳиҳи Бухорий"га ёзган шарҳи "Умдат ал-қори"да биринчи эътиrozга жавоб берид, "Ҳужрнинг отасининг исми Анбас экани тўғри. Ҳужр Анбаснинг ўғли, бироқ, Ҳужрнинг Анбас деган ўғли ҳам бўлган. Яъни, у ўз отасининг исмини ўғлига қўйган", деган. Шундан келиб чиқиб, ривоят иснодида Ҳужр Абу-л-Анбас деб берилиши жуда тўғридир. Аслида, у Ҳужр ибн Анбас Абу-л-Анбасдир. Шунинг учун уни Ҳужр Абу-л-Анбас дейиш ҳам тўғри, Ҳужр ибн Анбас дейиш ҳам тўғри (Бадриддин Айний. Умдат ал-қори. 6-жилд. - Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 2001. - Б. 73-74).

Ибн Ҳиббон (р.х.) "ас-Сиқот" китобида ушбу муаммони ўрганиб чиқиб, Ҳужр ибн Анбас Абу-л-Анбас эканини бизга тақдим қилган (Қаранг: Муҳаммад ибн Ҳиббон. Китоб ас-Сиқот. 4-жилд. - Ҳайдаробод ад-Дакан: Матбаа Мажлис Доират ал-маориф ал-усмония, 1978. - Б. 177). Ҳофиз Ибн Ҳажар ал-Асқалоний (р.х.) "Таҳзиб ат-таҳзиб"да ҳам Ҳужрнинг исми шарифи икки хил суратда: Ибн Анбас ва Абу-л-Анбас шаклида келишини қайд қилган (Қаранг: Ибн Ҳажар ал-Асқалоний. Таҳзиб ат-таҳзиб. 2-жуз. - Байрут: Дор Садр, 1968. - Б. 214-215).

Энг қизиғи, муҳаддис Абу Довуд (р.х.) юқоридаги ҳадисни Суфён ас-Саврий (р.х.) тариқида ривоят қилиб, ровий Ҳужрни Абу-л-Анбас шаклида нақл қилган (Абу Довуд, 1/933). Халил Аҳмад Саҳоранфурий (р.х.) Абу Довуд (р.х.) сунанининг барча нусхалари – ҳинд ва миср нусхаларини текшириб, уларнинг барчасида Абу-л-Анбас шаклида келтирилганини аниқлаганини ёзди (Халил Аҳмад Саҳоранфурий. Базл ал-мажҳуд фий ҳалли Абу Довуд. 5-жилд. - Б. 221.).

Ибн Ҳиббон ҳам юқоридаги ҳадисни Шўъба (р.х.) тариқида ривоят қилиб, ровий Ҳужрни Абу-л-Анбас шаклида нақл қилган (Ибн Ҳиббон, 5/1805).

Муҳаддис Дорақутний (р.х.) эса уни очиқ ва аниқ қилиб, бундай тарзда ривоят қилган: عَنْ حُمَّادٍ أَبْوَ وَسَبَّابٍ عَنْ سَبَّابٍ - "Ҳужр Абу-л-Анбасдан ривоят, у Ибн Анбасдир" (Дорақутний, 1/1282). Имом Дорақутний (р.х.) шофиъийлардан бўлишига қарамасдан, Ҳужрнинг исми шарифини икки ҳолатда ҳам бериб, масалага аниқлик киритиб кетган.

Инсон икки куняли бўлиши мумкин, унинг кунияси Абу-с-Сакан ва Абу-л-Анбас бўлиши ажабланарли эмас. Бу ҳолат инсон ўзининг бобосининг исмини ўғлига қўйиб, ушбу икки куния билан ҳам танилиши ҳозирги кунларда ҳам учраб туради. Қизиғи, Имом Бухорий (р.х.)нинг эътиrozларини биринчи марта қайд қилган Имом Термизий (р.х.)нинг ҳам

ўзи Абу Исо ибн Исо-ку?!

2) Икки ровий ўртасида Алқама ибн Воил деган восита бор, деган эътиrozга жавоб шуки, аслини олиб қараганда, битта ровий ҳадисни восита билан ҳам, воситасиз ҳам эшитиши мумкин. Восита билан эшитишга мажбур бўлган ровий ўз ҳаёти давомида устозининг устози, шайхининг шайхи билан учрашишга мушарраф бўлган ҳамда бу имкониятдан унумли фойдаланиб, ундан яна ҳадисни воситасиз ривоят қилган бўлиши мумкин. Ровий эшитганига кўра икки хил суратда ва тариқда ҳам ривоят қилиши мумкин. Бу ерда ҳам шундай бўлган: Ҳужр ривоятни аввалига Шўъба (р.ҳ.) тариқидагидек восита билан - Алқама ибн Воилдан эшитган. Кейинчалик Ҳужр Алқаманинг отаси Воил (р.а.) билан учрашган ва ундан Суфён ас-Саврий (р.ҳ.) тариқидагидек тўғридан тўғри ривоят қилган. Бунга далил шуки, муҳаддис Абу Довуд ат-Таёлусий (р.ҳ.) ривоятида ушбу иснод қуйидаги атамалар билан зикр қилинган:

أَجَحْ تَعْمَلُ لِيَهُ كَنْبَرْ بَعْدَ لِيَهُ كَنْبَرْ لِيَهُ كَنْبَرْ
أَبْأَنْ ثَدْحِيَ لِيَهُ كَنْبَرْ تَعْمَلُ لِيَهُ كَنْبَرْ أَبْأَنْ

"Абу Довуд бизга ҳадис айтиб деди: Шўъба бизга ҳадис айтиб деди: менга Салама ибн Куҳайл хабар бериб, деди: Ҳужр Абу-л-Анбасдан эшитдим. У деди: Алқама ибн Воилдан эшитдим. У Воил (р.а.)дан ҳадис айтар эди" (Таёлусий, 1/1024).

Ҳужр (р.ҳ.) ҳадисшунослар эътирофича, сиқа - ишончли ровий ҳисобланади. Ибн Муин (р.ҳ.) уни: "Кўфалик машҳур ишончли шайхдир!" деган (Қаранг: Ибн Ҳажар ал-Асқалоний. Таҳзиб ат-таҳзиб. 2-жуз. - Байрут: Дор Садр, 1968. - Б. 214). Абу Довуд ат-Таёлусий (р.ҳ.) ривоятида у: "Алқамадан ҳадис айтаётганини эшитдим" деб очиқ ва аниқ айтмоқда. Яъни, очиқдан очиқ, аниқ ва равshan ҳолатда Алқамадан ҳадис эшитганини эътироф қилмоқда. Ушбу иснодда қўлланган "Самеъту" ва "йуҳаддису" атамалари ҳадисшуносликда ровийларнинг бир-бирларидан аниқ ҳадис эшитганини англашади. Чунки, ушбу атамаларни ровийлар қўллашда ниҳоятда эҳтиёт бўлиб ишлатганлар. Агар ушбу сўзларни қўллаб ҳадис ривоят қилган бўлса-ю, унинг ҳадисни устоз шайхдан эшитмагани билинса, у жами муҳаддислар ва ҳадисшунослар олдида кazzоб - ёлғончи ва ҳадис тўқувчи деб ҳисобланган. Ҳолбуки, Ҳужр (р.ҳ.) сиқа - ишончли ровийдир! Демак, Ҳужр (р.ҳ.) ҳадисни икки хил йўл - восита билан ҳам, воситасиз ҳам эшитган экан. Шунинг учун муҳаддис Ҳоким "ал-Мустадрак" асарида мазкур ҳадисни қуйидаги: سَمْعَ اَجَحْ تَعْمَلُ لِيَهُ كَنْبَرْ نَعْلَمْ - "Ҳужр Абу-л-Анбасдан у Алқамадан ҳадис айтаётганини эшитдим" тарзда ривоят қилган ва "Икки шайх (Бухорий ва Муслим) уни таҳриж қилмаган бўлса-да, улар иккиси шартига кўра бу ҳадис сахиҳдир!" деган (Ҳоким, 2/2913). Имом

Аҳмад (р.х.) ҳам ушбу ривоятни бундай деб ривоят қилган:

نَعْ ثَدِحِي ٰمَقْلُع تَعْمَس لَاق سَبَنْعَلَا يَبْأَرْجَح نَعْ لَيْهُكْ نَبْأَرْجَح نَعْ بَعْشَ اَنْثَلَيْهُكْ لَيْهُكْ اَنْثَلَيْهُكْ

"Шуъба бизга ҳадис айтди: Салама ибн Күхайлдан, у эса Ҳужр Абу-л-Анбасдан, у Алқамадан эшитдим, деган. У Воил (р.а.)дан ҳадис айтган ёки уни Ҳужр Воил (р.а.)дан эшитган" (Аҳмад, 4/18874).

Бу ерда муҳаддис Аҳмад ибн Ҳанбал (р.х.) ҳам Ҳужрнинг икки йўл билан ҳадис ривоят қилганини тан олганлиги маълум бўлиб турибди.

Муҳаддис Дорақутний (р.х.) ҳам уни икки йўл билан ривоят қилганини қайд қилган:

نَعْ سَبْنَعَلَا يَبْأَرْجَح نَعْ لَيْهُكْ نَبْأَرْجَح نَعْ ثَدِحِي ٰمَقْلُع

"Бизга Язид ибн Зурайи ҳадис айтди. У бизга Шуъба ҳадис айтди, деган. Салама ибн Күхайлдан, у эса Ҳужр Абу-л-Анбасдан, у эса Алқамадан бўлиб, Алқама бизга Воил ҳадис айтди, деган. Ёки Ҳужр Абу-л-Анбас Воил ибн Ҳужр (р.а.)дан (rivоят қилган)" (Дорақутний, 1/1285).

3) Имом Бухорий (р.х.) ва бошқаларнинг юқоридаги иккита эътирози далиллар асосида бартараф этилганидан кейин учинчи эътиroz ҳам ўз-ўзидан бартараф бўлади. Чунки, Ҳужр (р.х.)нинг Ибн Анбас бўлиши билан бирга Абу-л-Анбас ҳам экани ҳамда у Алқама (р.х.)дан ҳам, унинг отаси саҳоба Воил ибн Ҳужр (р.а.)дан ҳам ривоят қилиши мумкинлигидан унинг ҳадис матнини ҳеч қандай янглишларсиз صَفَخ وَ تَوْصِيَةً - "У билан овозларини пасайтиридилар" жумласи билан ривоят қилгани маълум бўлади. Зотан, Шуъба (р.х.) ҳақида манбаларда "Амир ал-мўъминин фи-л-ҳадис" ("Ҳадис борасида мўъминларнинг амири") дейилган. Мана шу тавсифни унга айнан Суфён ас-Саврий (р.х.) берган (Имом Заҳабий. Тазкират ал-хуффоз. 1-жилд. - Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 1955. - Б. 193).

Шуъба (р.х.)нинг имомлиги, шайхлиги, ишончлилиги барча ҳадисшунослар томонидан тан олинган бўлиб, уни ҳадис матнида адашган ва янглишган дейиш унчалик тўғри эмас ёки адолатдан эмас!

Эътиroz билдирувчилар Шуъба (р.х.)нинг гоҳ-гоҳида ваҳм қилиб, унда шубҳа ва янглишувлар содир бўлиб турганлигини, ундан кўра Суфён ас-Саврий (р.х.) мустаҳкам ва зеҳнлироқ эканини айтадилар. Унга Шуъба (р.х.)нинг янглишувлар (ваҳм)и ҳадис матни борасида эмас, балки номларни зикр қилишда бўлган, деб жавоб берилган. Ровийларнинг номлари, уларнинг нисбатлари борасида озгина адашув бўлган, лекин у матнда ҳеч қачон янглишувга йўл қўймаган. Ҳадисшунослар матн борасида Шуъба (р.х.) ниҳоятда ишончли, дейишган. Бундай бўлишига

сабаб у бутун эътибори ва зеҳнини ҳадис матнига қаратар, шунинг натижасида иснод зикрида айрим кичик камчиликларга йўл қўйиши мумкин эди. Биз ўрганаётган унинг ушбу ривоятида эса номлар борасида ҳам асло янглишмаганини кўриб чиқдик. Демак, Шўъба (р.х.): **هـ تووص اهب دم و** - "У билан овозларини чўздилар" иборасини **هـ تووص اهب ضفخ و** - "У билан овозларини пасайтиридилар" жумласига ўзгартириб адашиши мумкин эмасди.

4) "Алқама ибн Воил (р.х.)нинг ўз отаси Воил ибн Ҳужр (р.а.)дан ривоят қилгани ва ҳадис эшитгани аниқ эмас. Чунки, Алқама отаси вафотидан сўнг олти ойдан кейин дунёга келган", деган эътиroz юқорида айтилганидек, Имом Термизий (р.х.) томонидан негадир "Китоб ал-Илал ал-кабир" асарида тилга олинган (Камолиддин Ибн ал-Ҳумом. Фатҳ ал-қадир. 1-жилд. - Байрут: Дору содир, 2004. - Б. 207.). Аслида, ушбу эътиroz энг заиф ва пучдир. Чунки, Алқама (р.х.) ўз отасидан ҳадис эшитгани аниқ. Зотан, саҳоба Воил ибн Ҳужр (р.а.)нинг икки нафар ўғли бўлган. Каттаси Алқама ибн Воил (р.х.), кичиги Абдулжаббор ибн Воил (р.х.) деб аталади. Кичик ўғил Абдулжаббор ўз отасининг вафотидан кейин туғилган. Қизиғи, буни Имом Термизий (р.х.)нинг ўзи "ал-Жомеъ ас-сунан"да зинога мажбурланган аёл тўғрисидаги бобда зикр қилган:

هـ كرداً ألو هـ يبأ نـ مـ عـ مـ سـ يـ مـ لـ حـ نـ بـ لـ ئـ اوـ نـ بـ رـ اـ بـ جـ لـ اـ دـ بـ عـ لـ وـ قـ يـ اـ دـ مـ حـ مـ تـ عـ مـ سـ لـ اـ قـ
رـ شـ أـ بـ هـ يـ بـ أـ تـ وـ مـ دـ عـ بـ دـ لـ وـ هـ نـ إـ لـ اـ قـ يـ

"Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорийдан бундай деганини эшитдим: "Абдулжаббор ибн Воил ибн Ҳужр отасидан ҳадис эшитмаган ва уни ҳаётлигига топмаган. У отаси ўлимидан бир неча ойдан кейин туғилган, дейилган" (Термизий, 4/1453 ҳадис остида).

Имом Термизий (р.х.)нинг ўзи юқоридаги нақлдан сўнг, битта ҳадис ортидан бундай эътирофни айтган:

دـ بـ عـ وـ لـ ئـ اوـ نـ بـ رـ اـ بـ جـ لـ اـ دـ بـ عـ نـ مـ رـ بـ كـ أـ وـ هـ يـ بـ أـ نـ مـ سـ مـ عـ سـ يـ مـ لـ رـ اـ بـ جـ لـ اـ

"Алқама ибн Воил ибн Ҳужр отасидан эшитган. У Абдулжаббор ибн Воилдан каттароқдир. Абдулжаббор эса отасидан эшитмаган" (Термизий, 4/1454 ҳадис остида).

Имом Бухорий (р.х.)дан эшитилган гап унинг "ат-Таърих ал-кабир" асарида айтиб ўтилган (Бухорий. ат-Таърих ал-кабир, 6/1855).

Янада қизиқроғи шуки, Имом Термизий мазкур тўртинчи эътиrozни ўзининг "ал-Илал ал-кабир"ида келтирган, бироқ, ушбу асарнинг ўзида бундай қайд ҳам мавжуд:

عـ سـ يـ مـ رـ اـ بـ جـ لـ اـ دـ بـ عـ وـ لـ ئـ اوـ نـ بـ رـ اـ بـ جـ لـ اـ دـ بـ عـ نـ مـ سـ مـ عـ سـ يـ مـ لـ جـ اـ جـ حـ لـ اـ لـ اـ قـ فـ
هـ يـ بـ أـ تـ وـ مـ دـ عـ بـ دـ لـ وـ هـ يـ بـ أـ نـ مـ

Ҳажжож ибн Артаа Абдулжаббор ибн Воилдан ҳадис эшитмаган. Абдулжаббор эса ўз отасидан ҳадис эшитмаган. У отаси вафотидан сўнг туғилган" (Имом Термизий. ал-Илал ал-кабир. - Байрут: Олам ал-кутуб, 1989. - Б. 235).

Имом Термизий (р.ҳ.) мазкур гапни Имом Бухорий (р.ҳ.)дан эшитганини ҳам алоҳида қайд қилган. Демак, негадир Имом Бухорий (р.ҳ.) Алқама билан унинг укаси Абдулжабборни янглишириб юборган.

Айрим ҳадисшунослар ҳатто Абдулжаббор ибн Воил (р.ҳ.)ни ўз отаси ҳаётлигида туғилганини қайд қилганлар. Чунки, саҳиҳ ривоятларда Абдулжаббор ибн Воил (р.ҳ.)нинг: كُنْتُ عَلَيْ مَرْأَةً لَّا يَعْلَمُ أَبَى - "Мен отамнинг намозига ақлим етмайдиган даражадаги бола эдим" дегани нақл қилинган (Абу Довуд, 1/723; Табароний, 22/61; Ибн Ҳиббон, 5/1862; Ибн Хузайма, 2/905; Таҳовий, 1/1534). Ҳатто бу ривоятни Албоний ҳам саҳиҳ деган.

Агар Абдулжаббор ибн Воил (р.ҳ.) отаси вафотидан олдин таваллуд қилган бўлса, ундан катта Алқама ибн Воил (р.ҳ.) отасидан ҳадис эшитгани аниқ бўлади. Буни Имом Термизий (р.ҳ.)нинг ўзи ҳам тан олганини қайд қилдик. Шунинг учун ҳам у мазкур тўртинчи эътиrozни "ал-Жомеъ ас-сунан"да келтирган эмас.

Имом Насоий (р.ҳ.) ҳам Алқама (р.ҳ.)нинг ўз отасидан ҳадис эшитганини бир ҳадис иснодида бу тариқада келтириб ўтган:

لَا يَرْبَعُ لِمَ يَلْسُ نَبْ سَيْقَ نَعْ لِلَّا دَبَعْ أَبْنَ لَاقْ رَصَنْ نَبْ دَيْوَسْ اَنْرَبْخَ
يَبْ أَيْنَثْدَحْ لَاقْ لَئَوْ نَبْ َمَقْلَعْ يَنْثَدَحْ

"Бизга Сувайд ибн Наср хабар бериб деди: бизга Абдуллоҳ Қайс ибн Сулайм ал-Анбарийдан хабар етказиб деди: менга Алқама ибн Воил ҳадис айтди. У менга отам ҳадис айтди, деган" (Насоий, 1/642).

Бу ерда Алқама (р.ҳ.) ўз отасидан ҳадис эшитганини: "отам менга ҳадис айтди" деб аниқ ва очиқ баён қилган. Ибн Ҳиббон (р.ҳ.) ҳам "Алқама ибн Воил ўз отаси Воил ибн Ҳужр (р.а.)дан ҳадис айтади" деб ҳадис иснодида келтирган (Ибн Ҳиббон, 4/1390). Бу эътирофлар эса ҳадис симоъси аниқ собит бўлган вақтдагина тилга чиқади. Шунинг учун ҳам Насоий (р.ҳ.) келтирган ушбу исноддаги ҳадисни Имом Бухорий (р.ҳ.) ўзининг "Рафъ ал-йадайн" рисоласида зикр қилган (Қаранг: Имом Бухорий. Рафъ ал-йадайн фи-с-солат. - Байрут: Дор Ибн Ҳазм, 1996. - Б. 44 (1/28) ва 103 (1/93)). Ҳатто Имом Бухорий (р.ҳ.) мазкур асарида Амр ибн Мурра (р.а.)нинг бундай деганини ривоят қилган:

لَا تَرْبَعْ لَئَوْ نَبْ َمَقْلَعْ اَذِفْ تَوْمَرْضَحْ دَجَسْمَ تَلْخَدْ : لَاقْ َرَمْ نَبْ وَرْعَ

"Ҳазрамавт масжидига кирган эдим, унда Алқама ибн Воил ўз отасидан ҳадис айтиётган экан" ((Қаранг: Имом Бухорий. Рафъ ал-йадайн фи-с-солат.

- Байрут: Дор Ибн Ҳазм, 1996. - Б. 61 (1/49)).

Юқоридаги эътирозларга жавобан ҳадисшунос Яхё ибн ал-Қаттон (р.ҳ.) бундай деган: "Бу ерда Шўъба ва Суфён ихтилоф қилди. Шўъба: "паст айтади" деди. Ас-Саврий эса: "баланд айтади" деди. Шўъба "Хужр Абу-л-Анбас" деди, ас-Саврий эса "Хужр ибн Анбас" деди. Ал-Бухорий ва Абу Зуръа Суфённинг гапини тўғри деб ҳисоблашди. Мен икки гапни ҳам тўғри деб ҳисобламаганларини ҳеч тушунмайман! Ахир Ҳужр ибн Анбас у Абу-л-Анбас-ку?!" (Зафар Аҳмад ал-Усмоний ат-Таҳонавий. Эъло ус-сунан. 2-жилд.

- Байрут: Дор ал-Фикр, 2001. - Б. 745).

Абдулжаббор ибн Воил (р.ҳ.) ҳам "Омин" ҳақида ҳадис айтганми?

● Абдулжаббор ибн Воил (р.ҳ.) ҳам ўз акаси Алқама (р.ҳ.) воситаси ила отасидан ҳадислар ривоят қилган. Шу жумладан, "Омин" ҳақидаги ҳадисларни ҳам. Қизифи, уларда "Омин"ни махфий айтилишига ишоралар мавжуд:

1) Абу Исҳоқ (р.ҳ.) тариқи билан Имом Насойи (р.ҳ.) ривояти келтирилган:
هَفْلَحْ أَنَّا وُهُتْعَمَسَفَ . نِيْمَ لِلْأَصْلِ لِلْرِيْغِ أَرْقِ مَلَفَ
"Қачон "ғойри-л-мағзуби ъалайҳим ва ла-з-золлийн"ни ўқигандилар, "Омин" дедилар. Мен уни орқасида турган ҳолимда эшитгандим" (Насойи, 1/932).

Ровий Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг айнан орқаларида тургани учун унинг "Омин" айтганларини эшитганини таъкидламоқда.

2) Абу Исҳоқ (р.ҳ.) тариқи билан келган ҳадис Имом Аҳмад (р.ҳ.) ривоятида қуйидагича:

رَجَوْنِيْمَ لِلْأَصْلِ الْوَمِيلُعْ بِوَضْعِ الْرِيْغِ { أَرْقَفْ هَفْلَحْ تِيلِصُو
"Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг орқаларида намоз ўқидим. "Қачон "ғойри-л-мағзуби ъалайҳим ва ла-з-золлийн"ни ўқигандилар, ошкора қилиб "Омин" дедилар (Аҳмад, 4/18893; Табароний, 22/31).

3) Имом Аҳмад (р.ҳ.)нинг Абдулжаббор (р.ҳ.) томонидан қилган ривояти эса қуйидагича:

مَلِسْ وَهِيلُعْ هَلَلِ الْأَصْلِ يَبْنِ لِلْأَصْلِ عَمَسْ هَنَا هِيَبْأَ نَعْ رَابِّ جَلِالِ دَبِعْ نَعْ جَاجِلِ الْأَنْثَدِ
"Ни́м آ لِلْأَصْلِ الْوَهِيلُعْ . مَلِسْ وَهِيلُعْ هَلَلِ الْأَصْلِ يَبْنِ لِلْأَصْلِ عَمَسْ هَنَا هِيَبْأَ نَعْ رَابِّ جَلِالِ دَبِعْ نَعْ جَاجِلِ الْأَنْثَدِ

Абдулжабборнинг отаси Воил ибн Ҳужр (р.а.) Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг "Омин" деганини эшитган (Аҳмад, 4/18861).

Айни ҳадиси шариф маъноси Осим ибн Кулайб (р.ҳ.) томонидан отаси орқали қилган ривоятида ҳам таъкидланган (Аҳмад, 4/18888).

4) Ибн Можжа ривоятида эса бу тариқада келтирилган:

نِيْمَ " لِاقْ " نِيْلِ الْأَصْلِ الْوَهِيلُعْ . مَلِسْ وَهِيلُعْ هَلَلِ الْأَصْلِ يَبْنِ لِلْأَصْلِ عَمَسْ هَنَا هِيَبْأَ نَعْ رَابِّ جَلِالِ دَبِعْ نَعْ جَاجِلِ الْأَنْثَدِ
"Расулуллоҳ (с.а.в.) билан бирга намоз ўқидик, "ва ла-з-золлийн"ни айтганида, "Омин" дедилар. Биз уни эшитдик" (Ибн Можжа, 1/855).

Юқоридаги ривоятлардан Расууллоҳ (с.а.в.) одатда "Омин"ни мағфий айтардилар-у, меҳмонлар келиб қолгани боис, уни салгина овоз чиқариб айтганлари келганларга ноодатий иш сифатида туюлиб, уни ривоятда алоҳида қайд қилишларига сабаб бўлган.

Нима учун Суфён (р.ҳ.)нинг ривояти устун ҳисобланган?

● "Омин"ни ошкора айтиш афзал дейдиган тараф Суфён ас-Саврий (р.ҳ.) тариқида келган ривоятни асл-асос сифатида олиб, уни таржех қилганларига бир неча сабаблар бор. Уларни ўрганиб чиқилганда, асосан тўртта сабабга кўра таржех қилинганига гувоҳ бўламиз:

- Суфён ас-Саврий (р.ҳ.) тариқида келган ривоятни қўлладиган мутобеълари бор;
- Имом Байҳақий (р.ҳ.) нақлига кўра Шўъба (р.ҳ.)нинг ҳадиси Суфён ас-Саврий (р.ҳ.) ривоятига мувофиқ келади;
- "Омин"ни биринчи саф эшитгани, ундан масжид титрагани ҳакида ривоятлар бор;
- Суфён ас-Саврий (р.ҳ.) Шўъба (р.ҳ.)дан кўра зеҳн (ҳифз)лироқ бўлган.

Суфён ас-Саврий (р.ҳ.) ривоятининг мутобеълари ишончлими?

1) Суфён ас-Саврий (р.ҳ.) тариқида келган ривоятни қўлладиган мутобеълари бор. Улардан бирини Имом Термизий (р.ҳ.) келтириб ўтган:

اندرج ريمون نب هللا دبع اندرج نابا نب دمحم ركب وبأ اندرج قسيع وبأ لاق
رچ نب لئاو نع سبعنع نب رچ نع ليهك نب ۋەملس نع يىدسىنلا حللاص نب ئالاعلا
لېھك نب ۋەملس نع نايفس شىدح وحن ملس و ھيلع هللا ئىلس يېبنلا نع

"Бизга Абу Бакр Мұхаммад ибн Абон ҳадис айтди, у бизга Абдуллоҳ ибн Нумайр ҳадис айтди, деди. У эса бизга Ало ибн Солих ал-Асадийдан ҳадис айтди, деди. (Бу ривоят) Салама ибн Күҳайлдан, у эса Ҳужр ибн Анбасдан, у эса Воил ибн Ҳужр (р.а.)дан, у Расууллоҳ (с.а.в.)дан бўлиб, Суфённинг Салама ибн Күҳайлдан қилган ҳадисига ўхшашдир" (Термизий, 1/249 ҳадис остида).

Бирок, Ало ибн Солих ал-Асадий мұҳаддис ва ҳадисшунослар иттифоқига кўра заиф ровий ҳисобланади. Имом аз-Заҳабий (р.ҳ.) "Мезон ал-эътидол" асарида Ибн ал-Мадиний (р.ҳ.)нинг "У мункар ҳадисларни ривоят қиласи" деганини келтирган. "ат-Тақриб ат-тақриб"да эса "У тўғри сўз бўлса-да, ваҳм-янгишлари кўпдир" дейилган (Имом Заҳабий. Мезон ал-эътидол. 5-жилд. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 1995. – Б. 125).

Демак, унинг мутобеълигининг эътибори йўқ.

Шунингдек, Суфён ас-Саврий (р.ҳ.) тариқида келган ривоятни қўлладиган мутобеълардан яна иккиси Мұхаммад ибн Салама ибн Күҳайл (р.ҳ.) ва Али ибн Солих (р.ҳ.) каби ровийлар томонидан етиб келган. Бирок, Мұхаммад

ибн Салама (р.х.) ниҳоят даражадаги заиф ровийдир. Имом Захабий (р.х.) у ҳақида айтиб ўтган, Жузжоний (р.х.) ҳам шундай деган.

Айнан Суфён ас-Саврий (р.х.) тариқида келган ривоятни қўллаб келган мутобеъ ривоятлардан яна бирини Али ибн Солих (р.х.) деган ровий томонидан муҳаддис Абу Довуд (р.х.) зикр қилган:

ن ب ة مل س ن ع ح ل ا ص ن ب ي ل ع ا ن ث ر ي م ن ن ب ا د ل ا خ ن ب د ل خ م ا ن ث د ح ر ح ن ب ل ئ او ن ع س ب ن ع ن ب ر ح ن ع ل ي ه ك

"Бизга Мухаллад ибн Холид аш-Шуъайрий ҳадис айтиб деди. У бизга Ибн Нумайр ҳадис айтди, деди. У бизга Али ибн Солих ҳадис айтди, деди. У Салама ибн Күҳайлдан, у эса Ҳужр ибн Анбасдан, у эса Воил ибн Ҳужр (р.а.)дан (ривоят қилган)" (Абу Довуд, 1/933).

Гарчи Али ибн Солих (р.х.) ишончли ровий бўлса-да, бироқ, бу ерда хатолик ўтгани аниқланган. Ибн Ҳажар ал-Асқалоний "Таҳзиб ат-таҳзиб" асарида бу ерда ровий номини Али ибн Солих (р.х.) деб берилиши котибдан ёки кейинги ровийлардан хатолик ўтган, деган маънода: ي ف د و ا د و ب أ م ا م س و و و ح ل ا ص ن ب ي ل ع ا و ت ي ا و ر - "Абу Довуд ўз ривоятида уни Али ибн Солих деб номлаган. Ҳолбуки, бу янгишдир!" деб қайд қиласи (Таҳзиб ат-таҳзиб, 7/331). Чунки, бу ердаги Али ибн Солих (р.х.) аслида заиф ровий бўлмиш Ало ибн Солих (р.х.) эди. Котиб ёки бирорта ровий Ало (ع ل ي)ни Али (ع ل س) қилиб қўйган. Бу гапга далил қани?

Аллома Ниймавий (р.х.) "Асор ас-сунан"да мазкур мутобеънинг учта тариқини келтиради. Имом Термизий (р.х.) ва Абу Довуд (р.х.) тариқи келтирилди. Учинчиси, Ибн Абу Шайба (р.х.) томонидан Имом Термизий (р.х.) тариқида келтирилганидек Ибн Нумайр→Ало ибн Солих→Салама ибн Күҳайл→Ҳужр ибн Анбас→Воил ибн Ҳужр (р.а.) каби келтирилган (Ибн Абу Шайба, 1/3047).

Юқоридаги учта мутобеъга эътибор берсак, исноднинг мадори Али ибн Солих (р.х.) ёки Ало ибн Солих (р.х.) эмас, балки Абдуллоҳ ибн Нумайр (р.х.) бўлаётгани маълум бўлади. Имом Термизий (р.х.) ва Ибн Абу Шайба (р.х.) келтирган иккита мутобеъда Абдуллоҳ ибн Нумайр (р.х.)нинг устози Ало ибн Солих (р.х.) бўлмоқда. Имом Абу Довуд (р.х.) мутобеъсида эса Али ибн Солих (р.х.) дейилмоқда. Ибн Нумайр (р.х.)нинг учта шогирди бўлган: Абу Бакр Муҳаммад ибн Абон (р.х.) ва Абу Бакр ибн Абу Шайба (р.х.) ҳамда учинчиси Мухаллад ибн Холид аш-Шуъайрий (р.х.). Охирги битта шогирд устозининг устози номини Али ибн Солих (р.х.) демоқда. Ҳадисшуносарнинг қайд қилишларидан маълум бўладики, аввалги икки шогирд учинчи шогирд бўлмиш Мухаллад ибн Холид аш-Шуъайрий (р.х.)га нисбатан зеҳнлироқ (аҳфаз) бўлган. Демак, икковининг ривояти Мухаллад ибн Холид аш-Шуъайрий (р.х.) ривоятидан кўра устун (рожех)роқ бўлади.

Шунинг учун бўлса керак, шофиъий мазҳабида бўлган Имом Байҳақий (р.ҳ.) мазкур ҳадиснинг мутобеъларини зикр қиласар экан, фақат Муҳаммад ибн Салама ибн Куҳайл (р.ҳ.) ва Ало ибн Солих (р.ҳ.) тариқларини келтира олган, холос (2/2275).

Демак, келтирилган мутобеълар заиф бўлгани боис Суфён (р.ҳ.) ривоятини Шўъба (р.ҳ.) ривоятига нисбатан кучлироқ ва устунроқ эканини исботлай олмайди.

Шўъба (р.ҳ.) ривоятини Байҳақий (р.ҳ.) нима учун бошқача иборалар билан келтирган?

2) Суфён ас-Саврий (р.ҳ.) тариқида келган ривоятнинг таржех қилинишига яна бир сабаб Шўъба (р.ҳ.) ривоятини Имом Байҳақий (р.ҳ.) қуидагича: Шўъба→Салама ибн Куҳайл→Хужр Абу Анбас→Воил ал-Ҳазрамий (р.а.) тариқида келтирган ва ҳадис матнини бундай деган:

﴿لَاقْ (نِيْلَاضْلَالَوْ) لَاقْ مَلَفَ - مَلَسُو هَيْلَعْ هَلَصْ نَهْلَى فَلَخْ هَبَّنَلَهْ تَوْصِّلَوْ عَفَّارَ﴾. «

Воил ибн Хужр (р.а.) Расууллоҳ (с.а.в.)нинг орқаларида намоз ўқиган. Ул зоти шариф "... ва ла-з-золлийн" дедилар ва "Омин" дедилар. У билан овозлари кўтарилилган ҳолда бўлди" (Байҳақий, 2/2548).

Шунингдек, Имом Байҳақий (р.ҳ.) "Маърифат ас-сунан" асарида Шурайк→Абу Исҳоқ→Алқама ибн Воил→Воил ибн Хужр (р.а.) ва Зуҳайр ибн Муовия→Абу Исҳоқ→Абдулжаббор ибн Воил→Воил ибн Хужр (р.а.) исноди билан мутобеъларини ҳам келтирган. Унда یجْرَمَيْمَأْبَرْ - "Оминни ошкора айтади" ибораси қўлланган (2/799).

Аллома Ниймавий (р.ҳ.) "Асор ас-сунан"да бунга жавоб бериб, ушбу тариқни шозз эканини билдириб ўтган. Чунки, Шўъба (р.ҳ.)нинг ривояти тариқлари жуда кўп, бирортасида عَفَّارَ تَوْصِّلَهْ - "У билан овозлари кўтарилилган ҳолда бўлди" деган ибора учрамайди. Сиқа-ишончли ровий бошқа бир неча сиқа-ишончли ровийларга муҳолафат қилса, унинг ривояти шозз деб топилади. Демак, шозз бўлган ривоят тариқи Шўъба (р.ҳ.)нинг асл-асос қилиб олинган тариқига қарши турла олмайди.

Боз устига, уларни шофиъий мазҳабга мансуб Имом Байҳақий (р.ҳ.) ривоят қилган!

"Омин" айтилганида масжид титрагани ростми?

3) Суфён ас-Саврий (р.ҳ.) тариқида келган ривоятнинг таржех қилинишига учинчи сабаб уни қувватлайдиган Абу Ҳурайра (р.а.) томонидан қилинган ривоят мавжуд. Уни муҳаддислардан Ибн Можжа (р.ҳ.) ривоят қилган:

﴿هَيْلَعْ هَلَصْ لَوْسَرْ نَاكُو . نِيْمَأْتَلَ سَانَلَ كَرْت : لَاقْ ، ٰرِيرَهِ بَأْ نَعْ لَهْ أَعْمَسْ يَتَحْ " نِيْمَأْ لَاقْ " نِيْلَاضْلَالَوْ مَلَسُو بَوْضَغْمَلَ رَيْغَ " لَاقْ اذِإِ مَلَسُو

دجس مللا اه ب ج ترييف . لوالا فصل

"Одамлар "Омин" айтишни тарк қилдилар. Расууллоҳ (с.а.в.) қачон "ғойрил-мағзуби ъалайхим ва ла-з-золлийн" деганларида, "Омин" дердилар. Ҳатто уни биринчи саф әшитарди. У билан масжид титраб кетарди" (Ибн Можжа, 1/853).

Ушбу ҳадис иснодида Бишр ибн Рофеъ (р.ҳ.) бўлиб, у муҳаддис ва ҳадисшунослар иттифоқига кўра заиф ровийдир. Имом аз-Зайлаъий (р.ҳ.) айтишича, уни Имом Бухорий (р.ҳ.), Имом Термизий (р.ҳ.), Имом Насой (р.ҳ.), Имом Аҳмад (р.ҳ.) ва Ибн Муин (р.ҳ.) кабилар уни заиф деган бўлса, Ибн Ҳиббон (р.ҳ.) унинг мавзуъ ҳадислар ривоят қилишини аниқлаган. Аллома Ниймавий ўз асарида Ибн Абдулбаррнинг бу борадаги фикрини келтирган: "Уламолар унинг ҳадисини инкор қилишга иттифоқ қилгандар...." Шунингдек, ҳадис иснодида Абу Абдуллоҳ деган ровий ҳам бор бўлиб, унинг танилмаган номаълум шахс экани қайд қилинган.

Шўъба (р.ҳ.) ким бўлган ўзи?!

4) Суфён ас-Саврий (р.ҳ.) Шўъба (р.ҳ.)дан кўра зеҳнлироқдир. Буни Шўъба (р.ҳ.)нинг ўзи ҳам айтган. Бу нарса эса Суфён ас-Саврий (р.ҳ.)нинг устунлигига сабаб бўла олади. Шўъба (р.ҳ.): "Суфён мендан кўра зеҳнлироқ!" дегани манбаларда такрор-такрор қайд қилиниб келади, деган эътиroz бор.

Шўъба (р.ҳ.)нинг: "Суфён мендан кўра ҳифзлироқ!" дегани тўғри, бироқ, Суфён ас-Саврий (р.ҳ.)нинг ривояти унивидан кучлироқ эканини исботлай олмайди. Чунки, Шўъба (р.ҳ.) бу гапни уни ниҳоятда ҳурмат қилганидан, ўзини эса камтар тутганидан келиб чиқиб айтган бўлиши мумкин. Суфён ас-Саврий (р.ҳ.)нинг ўзи уни "Ҳадис илмида мўъминлар амири!" деган. Суфён ас-Саврий (р.ҳ.) Шўъба (р.ҳ.)ни устоз деб ҳурмат билан тилга олар эди (Имом Заҳабий. Тазкират ал-ҳуффоз. 1-жилд. - Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 1955. - Б. 193-196).

Аслида, манбаларда бу икки ровий ҳақида турли-туман тавсифлар келтирилган. "Суфён ас-Саврий (р.ҳ.) Шўъба (р.ҳ.)дан кўра ҳифзлироқ" деган гапга ҳамма ижмоъ қилган эмас. Чунки, Имом Заҳабий (р.ҳ.)нинг "Тазкират ал-ҳуффоз" асаридаги қўйидаги тавсифларга кўз югиришишнинг ўзи кифоя қиласи:

Имом Шофиъий (р.ҳ.) бундай деган: "Агар Шўъба бўлмаганида эди, Ироқ халқи ҳадисни билмай қоларди".

Аҳмад ибн Ҳанбал (р.ҳ.) бундай деган:

ب هذ ۋېعىش آل و مەڭھلۇڭ ئىدىھب مەلۇڭ و شەمۇڭ ئالا نەم مەڭھلۇنىڭ ئىف تېۋەن ئەلەم ۋېعىش نەمزەن ئىف نەكىي مەل ئىرۇتلىغا نەم اثىدىھن سەحەن ئەلەم مەڭھلۇنىڭ ئەلەم اثىدىھن سەحەن

"Шўъба ҳукмий ҳадисларда Аъмашдан кўра мустаҳкамроқ ва ҳукм ҳадисларини билгувчироқдир. Агар Шўъба бўлмаганда эди, ҳукм ҳадислар йўқ бўлиб кетарди. Шўъба Суфён ас-Саврийдан ҳам кўра ҳадисни чиройли билгувчироқ эди. Шўъбанинг замонасида ҳадисда унга ўхшагани ва ҳадис борасида ундан гўзалроғи бўлмаган".

Абдуллоҳ ибн Аҳмад (р.ҳ.)нинг ўз отаси Аҳмад ибн Ҳанбал (р.ҳ.)дан бундай дегани ривоят қилинган:

هتبثت و ثیدح لاب هرصب و لاجرلا ىف ىنعمي نأشلا اذه ىف دح و ۋەمأ ۋېبعش ناك
لاجرلل ھتىقنت و

"Шўъба ҳадис ровийлари борасида умматнинг ягонаси эди. Ҳадисга кўзи ўткир, мустаҳкам ва ровийларни аниқлашда якто эди!".

Муҳаммад ибн ал-Аббос ан-Насоий (р.ҳ.) Абу Абдуллоҳ Аҳмад ибн Ҳанбал (р.ҳ.)дан: "Хадисда Шўъба мустаҳкамроқми ёки Суфёнми?" деб сўрадим, деган. Абу Абдуллоҳ бундай жавоб берган:

الجرىقتا و هنم تبثا ۋېبعش ناك و احالاص الجر ناك و اظفاح الجر نايفس ناك

"Суфён ҳофиз ва солих кимса бўлган. Шўъба эса ундан кўра ҳадисда мустаҳкамроқ ва тақволироқ кимса бўлган".

Ҳадисшунос Ҳаммод ибн Зайд (р.ҳ.) эса бундай деган:

هتكرت ئىش ىف ۋېبعش ىنفلاخ اذا ىنفقفاو اذا ىنفلاخ نم ئيلاب أام

"Шўъба менга мувофиқ ҳадис айтганида, менга хилоф бўлган кимсага парво ҳам қилмайман. Агар Шўъба менга бирор нарсада хилоф бўлса, ўша нарсани тарқ қиласман!".

Яна Ҳаммод ибн Зайд (р.ҳ.) бундай деган:

انأ و ڦرم نيرشع ثيدح لاعمسى نا ىضرى ال ناك هنال هتعبت ۋېبعش ىنفلاخ اذا
ڦرم ھمساً نأ ىضرأ

"Агар Шўъба менга хилоф қилса, мен Шўъбага эргашар эдим. Чунки, ҳадисни йигирма мартадан эшитмасдан рози бўлмасди. Мен бўлсам, уни бир марта эшитсам, рози бўлиб кетаверардим".

Муҳаддис Абу Довуд (р.ҳ.)га: "Шўъба Суфёндан кўра ҳадисда яхшироқми?" дейилганда, у бундай деб жавоб берган: "Дунёда Шўъбадан кўра ҳадисда яхшироқ кимса бўлмаган. Молик уни кам билганидан "аз-Зухрий ҳадисда одамларнинг энг яхшиси" деган. Шўъба зарар қилмайдиган ўринларда хатоликка йўл қўяр эди. Номлар борасида уни айблаб бўлмайди".

Ҳадисшунос Яҳё ибн Саид (р.ҳ.) ва Ибн ал-Мадиний (р.ҳ.) бундай деган:

لاق؟ ۋېبعش وا نايفس لاوطللا ثيدحأ لقل ظفحأ ناك ام ھيأ: ھيچيل تلقل: لاق
اهي ف رمأ ۋېبعش ناك

"Шўъба "фалончи фалончидан" деган ровийларнинг энг билимдони эди. Суфён эса боблар соҳиби эди".

Имом Дорақутний (р.ҳ.) "ал-Илал" асарида бундай деган:

نوتمل ا ظفح ب هلغاشتل اريشك لاجرلا ءامساى ف ئطخي ئاشش ناك

"Шўъба ровийларнинг исмлари борасида кўпинча хато қилиб турарди, бу унинг матнларни ёдлашга машғул бўлганидан эди". (Иbn Ҳажар ал-Асқалоний. Ат-Таҳзиб ат-таҳзиб. 4-жилд. – Ҳайдаробод ад-Дакан: Матбаа мажлис доират ал-маориф, 1325. – Б. 345-346).

Юқоридаги эътирофлардан Шўъба (р.ҳ.) Суфён ас-Саврий (р.ҳ.)дан кўра ҳадисда мустаҳкамроқ экани маълум бўлади. Тўғри, у исмлар борасида янглишиб турган, ҳадис матнларида асло янглишмаган. Юқорида кўрдикки, Шўъба ушбу ҳадисда исмлар борасида ҳам янглишмаган экан.

Нима учун Шўъба (р.ҳ.)нинг ривояти устун саналган?

● "Омин"ни махфий айтиш афзал дейдиган тараф Шўъба (р.ҳ.)нинг тариқи даги ривоятни асл-асос деб таржеҳ қилишларига ҳам бир қанча сабаблар кўрсатганлар.

- Суфён ас-Саврий (р.ҳ.) тадлис қилувчи (устоз ровийларни яшириш ёки улардан аниқ ҳадис эшитганини қайд қилмаслик ҳолати) ровийлардан ҳисобланади;
- Суфён ас-Саврий (р.ҳ.)нинг ўзи амалиётда ҳанафийлар каби "Омин"ни махфий айтади;
- "Омин" дуо бўлгани боис махфий айтиш Қуръон оятларига мувофиқдир;
- Шўъба (р.ҳ.) ривоятини қувватлайдиган Абу Ҳурайра (р.а.)нинг ҳадиси бор;
- Икки сакта ҳақидаги ҳадислар Шўъба (р.ҳ.) ривоятини қувватлайди;
- Шўъба (р.ҳ.) ривоятини қабул қилсак, Суфён ас-Саврий (р.ҳ.) ривоятини бутунлай тарк қилмасдан таъвил қилиш имконияти бор бўлади. Акс ҳолда, Шўъба (р.ҳ.) ривоятини бутунлай тарк қилиш керак;
- "Омин"ни ошкора айтилгани таълим учун эди. Расулуллоҳ (с.а.в.) уни одамларга ўргатиш мақсадида ошкора айтгандилар;
- Фақиҳ, олим ва кўп ривоят қилган саҳобалар Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг "Омин"ни ошкора айтганлари ҳақида ривоят қилмаганлар;
- Буюк саҳоба ва улуғ тобеъинлар "Омин"ни ошкора айтмаганлар.

Суфён (р.ҳ.) ва Шўъба (р.ҳ.)нинг тадлисга муносабатлари қандай?

1) Суфён ас-Саврий (р.ҳ.) гарчи буюк зот бўлса ҳам, бироқ, кўпинча ҳадис иснодида тадлис қилар эди. Тадлис бирорта ровийнинг ўз устози номини атайин айтмаслиги ёки бирорта ҳадис устозидан аниқ ҳадис эшиганини ҳадисшуносликда тан олинган аниқ ва ошкора иборалар билан айтмасдан буни яширишидир. Суфён ас-Саврий (р.ҳ.) ҳақида "ат-Тақриб"да ،ناك ۴۰۰ - "Гоҳида у тадлис қилиб турарди" дейилган (Иbn Ҳажар Асқалоний. Тақриб ат-Таҳзиб. – Байрут: Дор ал-қалам, 1991. – Б. 244). Эътибор берилса,

унинг ушбу ривояти ҳам анъана (ъан фалон, ъан фалон) тарзида келтирилган.

Шўъба (р.ҳ.) эса унга қарши ўлароқ: "Тадлис зинодан ҳам оғирроқ гуноҳ!" деб биларди. Яна у бундай деган:

سَلْدَأْ نَا نِمْمَىلٰا بَحَّ اءَامِسْلَا نِمْ (عَطَتْ قَأْرَخَ نَأْلَ

"Тадлис қилганимдан кўра самодан ташлаб юборилганим менга яхшироқдир!" (Имом Заҳабий. Тазкират ал-хуффоз. 1-жилд. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 1955. – Б. 193-196).

Шўъба (р.ҳ.) заифлардан ҳам, сиқалардан ҳам асло тадлисга йўл қўймас эди. У ҳақида Ибн ас-Салоҳ ўзининг ҳадис истилоҳларига бағишлиланган машҳур асари "Муқаддима"да буларни ёзиб қолдирган:

يَعْفَاسْلَا نَعْ أَنِي وَرْفَ . هَلْ أَمْدَشْ أَنْمَ بَعْشَ نَاكُو ءَامِلْعَلَا رَثَكْ أَمْدَادْ هَلْ كَمْ فَنَأْلَ : لَاقْ هَنْأَهْ نَعْ أَنِي وَرْوَ . بَذَكْلَا وَخَأْ سَيْلَتْلَا : لَاقْ هَنْأَهْ نَعْ هَلَلَا يَضْرَ مَامِ إِلَا حَزَلَا يَفْ ةَغْلَابَمْلَا ئَلْعَلْوَمْ طَارْفِ ةَبَعْشَ نَمَ اَذَهَوْ . سَلْدَأْ نَا نِمْ يَلِإِ بَحَّ أَيْنَرْأَ رِيفَنْتَلَاوْهْ نَعْ

"Тадлиснинг бир тури уни қўпчилик олимлар жуда ҳам ёмонлаганидир. Уни ёмонлашда энг ашаддийси Шўъба бўлган. Имом аш-Шофиъийдан ривоят қилишимизча, у Шўъбанинг бундай деганини айтган: "Тадлис ёлғоннинг шеригидир". Шўъбанинг ўзидан ҳам ривоят қилганимиз: У: "Зино қилганим тадлис қилганимдан яхшироқ" деган. Бу Шўъбанинг тадлис борасидаги муболағали ҳаддан ортиқ гаплари бошқаларга танбеҳ бериш ва тадлисдан нафратланиш сабабидан эди" (Ибн ас-Салоҳ. Муқаддима. – Қоҳира: Дор ал-маориф, 1989. – Б. 233-234).

Эътибор берилса, Шўъбанинг ривоятлари Имом Аҳмад (р.ҳ.), Таёлусий (р.ҳ.) ва Дорақутний (р.ҳ.) кабилар нақлида таҳдис йўлига кўра ривоят қилинган.

Суфён ас-Саврий (р.ҳ.)нинг ўзи "Омин"ни қандай айтган?

2) Суфён ас-Саврий (р.ҳ.)ни гарчи "Омин"ни ошкора айтиш кераклиги ҳақидаги ҳадис ровийси сифатида таништирилган бўлса-да, аслида у амалиётда ҳанафийлар каби "Омин"ни маҳфий айтган-ку?! У ўз илмига амал қилмаган бўлиб чиқадими ёки ўзи ривоят қилган ҳадисни ҳанафийлар каби тушунганми?! Албатта, салафи солих тўғрисида яхши гумон қилиб, ҳадиснинг таъвили ҳанафийлар тушунгандек эканини тан олган яхшироқ бўлади.

Суфён ас-Саврий (р.ҳ.)нинг ўзи амалда "Омин"ни маҳфий айтгани жуда катта далил ҳисобланади!

"Омин" дуоми?

3) "Омин"нинг маъносидан унинг дуо экани маълум бўлади. Ато ибн Абу Рабоҳ (р.ҳ.)нинг "Омин" дуодир!" деган гапини Имом Бухорий (р.ҳ.) ўзининг

саҳих ҳадислар тўпламида ривоят қилган. Юқорида Мусо (а.с.) дуо қилсалар, Ҳорун (а.с.) "Омин" деб турғанлари ҳақидаги ҳадисларни келтирилган эди. Аллоҳ таоло бу икки ака-ука пайғамбарларга мусулмонлар учун уй-жой тайёрлаб, унда қиблани тўғрилаб, ибодат қилишга буюради. Булар ибодат асносида дуо қилганлар. Аллоҳ таоло бу икки пайғамбарнинг дуоси ва "Омин"ини дуо сифатида қабул қилганини зикр қилган:

نُومَلْعَيْ أَلَّ نِيَّلِ يَبَسَّ نَعْبَتَتْ أَلَّ وَأَمِيقَتْسَافَ أَمْكُتَوْعَدَ تَبِيْجُ دَقَلَاقَ {89}

"(Аллоҳ) деди: "Дуоларингиз ижобат бўлди. Энди тўғри йўлда собит бўлинглар ва ҳатто ҳаргиз билмайдиган кимсаларнинг йўлига эргашманглар!" (Юнус, 89).

Қуръонда Аллоҳга дуо қилишнинг ҳаммаси махфий бўлиши таъкидланган. Бу борада Шўъба (р.ҳ.)нинг ривояти Қуръони карим оятлари мазмуни ва ҳукмига мувофиқдир:

- "Аъроф" сурасида келган ушбу оятга эътибор беринг:

نِيَّدَتْهُ مُكَبَّرًا حُفَّوْعَدَتْ مُكَبَّرًا وَأَعْرَضَتْ مُكَبَّرًا {55}

"Роббингизга тазарруъ ва махфий дуо қилинг. Зотан, У ҳаддан ошувларни севмас" (Аъроф, 55).

- "Анъом" сурасида келган ушбу оятга ҳам эътибор беринг:

نَمْ أَنْجَنَأْنَى لَهُ فُحَّوْعَدَتْ نَمْ كِيْجَنْيِ نَمْ لُقْ {63}

"Сизни қуруқлигу денгизнинг зулматларидан қутқарадиган ким? Унга тазарруъ қилган ҳолда ва махфий ҳолда, агар мана шундан бизни қутқарса, албатта шукр қилувчилардан бўлар эдик, дейдиганингиз ким?" - деб айт" (Анъом, 63).

- Яна "Аъроф" сурасида келган ушбу икки оятга эътибор беринг:

يَفَ لَكَبَرُ رُكْذَاوَ {204} نُومَحْرُتَ مُكَلَّعَلَ اُوتَصَنَأْ وَهَلَ اُوعَمَتْسَافَ نَرْقَلَ اَئْرُقَ اَذَاوَ نَمْ نُكَتَ اَلَّ وَلَاصَلَّا وَوُدْعَلَابَ لَوْقَلَ اَنَمْ رْجَلَ اَنَوْدَوَ وَهَفَنَ كَسْفَنَ نِيَلَفَأَغَلَا {205}

"Қуръон тиловат қилганда, уни тингланглар ва жим туринглар, шояд, раҳматга эришсангиз. Роббингни эртаю кеч ичингда тазарруъ-ла, қўрқиб, овоз чиқариб гапирмай зикр қил ва ғофиллардан бўлма" (Аъроф, 204-205).

"Омин" дуо ва зикр бўлгани боис юқоридаги оятлар мазмунидан уни махфий айтишнинг афзаллиги келиб чиқади. Билакс, Аллоҳга дуо эмас, одамларга қилинадиган даъват маъносидаги дуо ошкора қилиниши тавсиф қилинган:

أَرَأَوْجَ مُمْتَوْعَدَ يَنِّمُثَ {8}

"Сўнгра, албатта, мен уларни жаҳрий даъват қилдим" (Нуҳ, 8).

"Омин" сўзи дуонинг мустажоб бўлиши сўралган талаб бўлиб, унинг

махфий бўлиши Қуръон маъноларига мувофиқ келади. Иккинчидан, "Омин" сўзи "Аъузу биллоҳи мин аш-шайтони-р-рожим"дан яхшироқ эмас. Зотан, Аллоҳ таоло Қуръони каримда бундай деб буюрган:

﴿رَأْقَلْ نَرْقَلْ سَافَنْ مَلَلْ بِدَعْتِيَّشَلْ نَمَمِيَّرَأْقَلْ لَنَطِيَّرَأْقَلْ﴾ {98}

"Қуръон ўқиган чоғингда, Аллоҳдан қувилган шайтон (шарри)дан паноҳ сўрагин" (Наҳл, 98).

Шундай бўлса-да, "Аъузу биллоҳи мин аш-шайтони-р-рожим" намозда махфий айтилади. Расулуллоҳ (с.а.в.)дан ҳам, саҳобалардан ҳам уни ошкора ўқиганликлари ҳақида ривоят мутлақо йўқ. "Омин" сўзи эса Қуръондан эмас, ҳатто арабча сўз ҳам эмас. Шундай экан, агар уни "Сураи Фотиҳа" билан замсурунинг орасида ошкора айтиладиган бўлса, асли Қуръонданмикин, деган иккиланиш юзага келиб қолиши мумкин. Бинобарин, уни махфий айтиш қиёсга мувофиқроқ бўлади.

Абу Ҳурайра (р.а.)нинг ҳадислари Шўъба (р.ҳ.) ривоятини қувватлайдими?

4) Шўъба (р.ҳ.)нинг ривоятини қувватлайдиган далилни Абу Ҳурайра (р.а.)нинг ривоятидан ҳам топиш мумкин:

﴿أَنَّمَّا قَوْنِيَّةً لِرَيَّغٍ مُمَامٍ إِلَّا لَاقَ ذَلِكَ بُنْدَبْنَانْ وَهُوَ يَلْعَبُ بِالصَّبَّانِ لِرَفْعٍ كَيْمَلَنْ وَقَوْنِيَّةً لِرَيَّغٍ مُمَامٍ أَوْ قَوْنِيَّةً لِرَيَّغٍ مُمَامٍ﴾

"Пайғамбар (с.а.в.) марҳамат қилдилар: "Қачон имом "ғойри-л-мағзуби ъалайҳим ва ла-з-золлийн" деса, сизлар "Омин" денглар. Зотан, кимнинг "Омин"и фаришталарнинг айтганига тўғри келса, ўтган гуноҳлари кечирилади" (Бухорий, 1/782; Муслим, 1/415; Абу Довуд, 1/936; Насоий, 1/1001; Ибн Можжа, 1/846; Байҳақий, 2/2264; Дорақутний, 1/1259; Доримий, 1/1293; Ибн Ҳиббон, 5/1804; Ибн Хузайма, 1/575; Аҳмад, 2/7187).

Бу ерда имомнинг "ғойри-л-мағзуби ъалайҳим ва ла-з-золлийн"ни айтганидан сўнг унинг ўзи "Омин"ни айтишини юқорида исботлаган эдик. Демак, агар у бу ерда "Омин"ни айтган бўлса, демак, уни махфий айтган бўлиб чиқади. Чунки, Расулуллоҳ (с.а.в.) имомни "Омин" айтишга боғламасдан, "ғойри-л-мағзуби ъалайҳим ва ла-з-золлийн"ни - оятни айтишга боғлаб қўймоқдалар. Яъни, у "Омин"ни айтгани билан унга иқтидо қилувчилар ҳам гўё махфий равишда айтиши кераклигини Расулуллоҳ (с.а.в.) буюрмоқдалар.

﴿أَنَّمَّا قَوْنِيَّةً لِرَفْعٍ كَيْمَلَنْ مُمَامٍ أَوْ قَوْنِيَّةً لِرَيَّغٍ مُمَامٍ أَوْ قَوْنِيَّةً لِرَيَّغٍ مُمَامٍ﴾

"Қачон имом "Омин" деса, сизлар ҳам "Омин" денглар! Чунки, кимнинг "Омин"и фаришталарнинг "Омин"ига тўғри келса, ўтган гуноҳлари мағфират қилинади" (Бухорий, 1/780; Муслим, 1/410; Термизий, 1/250; Абу

Довуд, 1/937; Насоий, 1/1000; Байҳақиј, 2/2261; Ибн Хузайма, 1/570; Ҳоким, 1/797).

Агар "Қачон имом "Омин" деса, сизлар ҳам "Омин" денглар!" деган буйруқдан уни ошкора айтиш кераклиги чиқади, дейилса, бу ерда ошкора айтиш борасида ҳеч қандай гап йўқ. Балки, имом "Омин"ни айтган вақтида, уни махфий айтган пайтида сизлар ҳам махфий айтинг, деган маъно ҳам чиқади. Чунки, бу ҳадисни тилшунос олимлар ва имом "Омин" айтишни хоҳлаган вақтида, уни айтиш асносида сиз ҳам биргаликда "Омин" айтинг, деган маънода тушуниб келгандар. Чунки, араб тилида "Аммана" феъли "Омин" айта бошласа, деган маънода ишлатилади. Масалан, араблар "Анжада", "Ашама", "Аърақа" деган феълларни: "Наждга етганда", "Шомга келганда", "Ироқقا етса", деган маъноларда ишлатадилар.

Жумладан, шофиъий олимлари ҳам ушбу ҳадисни қуидагича тушунганлар:

- Ибн Ҳажар Асқалоний (р.ҳ.) "Фатҳ ал-Борий"да: "Икки ривоятни жамъ қилганда, бу ерда имомнинг "Омин" айтиши мажозийдир. Жумҳур унинг мажозлигига таслим бўлганлар, ва "қачон "Омин" деса" деган сўз имом билан иқтидо қилувчининг "қачон "Омин"и бир-бирига мувофиқ бўлишини билдиради", деган (Ибн Ҳажар Асқалоний. Фатҳ ал-Борий. 2-жилд. – Риёз: Дор тайиба, 2005. – Б. 695).
- Имом Суютий (р.ҳ.) бўлса "Танвир ал-ҳаволик" асарида: "Жумҳурнинг фикри охирги маънодадир. Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг "қачон "Омин" деса" деган сўzlари "Омин" айтишни ирова қилса, деган маънодадир. Яъни, имом билан иқтидо қилувчининг "Омин" биргаликда бўлсин, зотан, бирга айтишлари мустаҳабдир. Мен айтаманки, "Омин" айтишни ирова қилса, деган маънодан имомнинг "Омин"ни жаҳрий айтиши келиб чиқмайди" (Жалолиддин Суютий. Танвир ал-ҳаволик. 1-жилд. – Миср: Мактабат ат-тижория ал-кубро, 1969. – Б. 111).
- "ал-Жавҳар ан-нақиј"да "Умда"нинг шориҳи Аллома Ибн Дақиқ ал-Ийд (р.ҳ.)нинг фикри келтирилган: "Бу ҳадис имомнинг ҳам "Омин"ни айтишига далолат қиласи. Бироқ, унинг жаҳрий айтишга бўлган далолати махфий айтишга бўлганидан кучсизроқдир. Чунки, бу имомнинг "Омин"ни махфий айтишига аниқ далолат қилиб турибди".

Абу Ҳурайра (р.а.)нинг юқоридаги икки ҳадисида Расулуллоҳ (с.а.в.) имомнинг "ва ла-з-золлийн" ва "Омин"ни айтганида қавмга "Омин" дейишни буюришларидан уни махфий айтиш кераклигини бошқа бир ҳадис ҳам тасдиқлайди. Расулуллоҳ (с.а.в.) имом "Самиъа Аллоҳу ли-ман ҳамидах"ни айтганида қавмни "Роббана лака-л-ҳамд!" дейишга буюрганлар:

اُعَفْرَافَ عَفَرَ اِذَا وَ اُعَلْكَرَافَ عَكَرَ اِذَا وَ اُورَبَكَ رَبَكَ اِذَا فَرَبَكَ مَأْمِلَ اَلْعُجَاجَ اِمَّنِإٍ
اُوْدْجَسَ اَفَ دَجَسَ اِذَا وَ دَمَحَ لَكَلَ اَنْبَرَ اُولُوْقَفُ دَمَحُ نَمَلُ لَلَّاعَمَسَ لَاقَ اِذَا وَ

"Имомни унга эргашиладиган қилинган. Бас, агар имом такбир айтса, сизлар ҳам такбир айтинглар, рукуъ қилса, рукуҳ қилинглар, рукуъдан бош күтарса, сизлар ҳам бош күтаринглар, "Самиъа Аллоҳу ли-ман ҳамидах" деса, сизлар "Роббана лака-л-ҳамд!" денглар, сажда қилса, сажда қилинглар!" (Бухорий, 1/733; Муслим, 1/411).

Абу Ҳурайра (р.а.) ривоятида ушбу ҳадис бу тарзда тилга олинган:

قَفَاوْ نَمْ هَنِيفَ دَمَحَ لَهَا كُلَّ اَنْبَرَ مَهْلَلَا اَوْلَوْقَفُ دَمَحَ نَمَلَهَا عَمَسَ مَامَلَهَا لَاقَ اِذَا
بَنْذَنَمْ مَدْقَتَ اَمَهْ لَرْفَغَةَ كَئِالْمَلَهَا لَوْقَهْلَوْقَهْ

"Қачон имом "Самиъа Аллоҳу ли-ман ҳамидах" деса, сизлар "Аллоҳумма, Роббана лака-л-ҳамд!" денглар! Кимнинг бу гапи фаришталарнинг гапига тўғри келиб қолса, ўтган гуноҳлари кечирилади" (Муслим, 1/409).

Кўриниб турибдики, Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг "Роббана лака-л-ҳамд!"ни айтишга буюришлари худди "Омин"ни айтишга буюрганларидек бўлмоқда. Лекин, ислом оламида ҳеч ким "Роббана лака-л-ҳамд!"ни ошкора айтилади, деган эмас!

Абу Ҳурайра (р.а.)нинг "Омин"ни иқтидо қилувчилар айтиши ҳақида буюрилган ҳадисидан уларнинг имом орқасида "Фотиха" сурасини ўқимасдан туришларига ҳам ишора бор. Чунки, имомнинг "Фотиха"ни тугатишини кутиб, кузатиб, тинглаб турсаларгина, "Омин"ни ўз вақтида айта оладилар. Ибн Касир (р.ҳ.) ўз тафсирида иқтидо қилувчиларнинг "Омин" дейиши уларнинг "Фотиха" сурасини ўқишлари ўрнига ўтади, деган (Қаранг: Ибн Касир. Тафсир ал-Қуръон ал-азим. 1-жилд. Миср: Дор ал-ғадд ал-жадид, 2004. – Б. 30).

Яна бир мулоҳаза: агар фаришталарнинг "Омин"ига қавмнинг "Омин"ни тўғри келса, ўтган гуноҳлар кечириладиган бўлса, унда уни ихлос билан айтиш керак бўлади. Ихлос эса риё ва сумъя (одамлар кўриши ва эшитиши учун амал қилиш)дан сақланган бўлиши керак. "Омин" ошкора эмас, фақат айнан махфий айтилганида риё ва сумъадан холи бўлади!

Икки сакта ҳақидаги ҳадис Шўъба (р.ҳ.) ривоятини нима учун қувватлайди?

5) Шўъба (р.ҳ.)нинг ривоятини қувватлайдиган яна бир далил сифатида имомнинг бир ракъатда икки марта сакта қилиши, яъни жим туриб тин олиши борасидаги ҳадисни келтириш мумкин. Самура ибн Жундуб (р.а.)дан қилинган ривоят мавжуд:

رَكْنَ أَفَ مَلْسُونَ يَلْعَبُ لَهُ لَوْسَرَ نَعْ اَمَهْ طَفَحَ نَاتَتْكَسَ لَاقَ ٰرَمَسَ نَعْ
ةَنِي دَمَلَابَ بَعْكَ نَبَ يَبَأَىَلَ اَنْبَتَكَفَةَتَكَسَ اَنْطَفَحَ لَاقَوْ نَيَصَحَ نَبَ نَارَمَعَ كَلَذَ
اِذَا لَاقَ نَاتَتْكَسَلَ اَنْلَقَ اَنْلَقَ دَيَعَسَ لَاقَ ٰرَمَسَ طَفَحَ نَأَيَبَأَبَتَكَفَ

{ نېلاضلا الو } أرق اذإو كلذ دعب لاق مث ئارقلا نم غرف اذإو هتالص يف لخد
هسفن ھيلإ دارتى ىتح تكسي نأ ئارقلا نم غرف اذإ هب جعي ناكولاق
Самура ибн Жундуб (р.а.): "Мен Расулллох (с.а.в.)дан иккита сакта - жим
туриб тин олиш борлигини ёд олганман", деди. Уни Имрон ибн Ҳусайн (р.а.)
инкор қилди ва "Биз битта сакта борлигини ёд олганмиз" деди. Шунда
Мадинадаги саҳоба Убай ибн Каъб (р.а.)га мактуб йўлладик. Убай ибн Каъб
(р.а.) бизга "Самура ёд олган экан" деб ёзиб юборди. Ровийлардан Сайд
айтади: "Биз Қатодадан: "Бу икки сакта қайсилар?" деб сўрадик. У бундай
деди: "Намозга кирган вақтда ва қироатдан фориғ бўлганида" деб жавоб
берди. Шундан сўнг у: "Ва ла-з-золлийн"ни айтган вақтда" деди. Ровий
айтади: "У "қироатдан фориғ бўлган вақтда сакта қилгай" деганидан ўзича
иккиланиб, ушбу гапни ажабланиб айтган эди" (Термизий, 1/251; Абу
Довуд, 1/780; Ибн Можжа, 1/844; Байҳақий, 2/2900-2901; Ибн Ҳиббон,
5/1807).

Гарчи ушбу ҳадис заиф дейилган бўлса-да, бироқ, Ибн Ҳиббон (р.ҳ.)
ўзининг саҳих тўпламида у ҳақида бундай деган:

نارمع نم معموس و ائي ش ۋرمىش نى سچلى : نى ع ھىلى يىضر ماتاح وبأ لاق
ۋرمىش نود نارمع ىلىع ھىف ان دامتع او رب خلى اذه نى صىح نب

"Абу Хотим: "Ҳасан Самурадан бирор нарса эшиитмаган", деган бўлса-да,
бироқ, уни Имрон ибн Ҳусайндан эшиитган. Бу ерда бизнинг суюнчиғимиз
Имронгадир, Самурага эмас" (Ибн Ҳиббон, 5/1807 ҳадис остида).

Мавлоно Али ал-қори (р.ҳ.) эса "Мирқот ал-мафотих"да: "Ибн Ҳажар мазкур
Абу Довуднинг ривоят қилган ҳадисини ҳасан, балки саҳихдир, деган" деб
зикр қилган (Али ал-қори. Мирқот ал-мафотих. 2-жилд. - Байрут: Дор ал-
фикар, 1994. - Б. 543).

Икки сакта ҳақидаги ривоятнинг мутобеъсини Имом Аҳмад (р.ҳ.) ва
бошқалар ҳам нақл қилган бўлиб, унинг саҳих экани таъкидланган:

جىتتغا اذإ نى يتتتكس تكىس بىلص اذإ ناك ھونا بدنج نب ۋرمىش نى ع نى سچلى
بىتكىف ھىلىع كىلذ اوركىنأف ۋېنىھ اضىيأ تكىس { نېلاضلا الو } لاق اذإو ۋالصللا
ۋرمىش نى ع نى امك رمألا نا يىبأ ھىلى بىتكىف بىعك نب يىبأ ھىلى

"Самура ибн Жундуб (р.а.) Ҳасан Басрий (р.а.) билан намоз ўқиганида икки
сакта қилди: намозни очиб, бошлаганида ва "ва ла-з-золлийн"ни айтганида
ҳам енгил сукут қилди. Шу ердагилар унинг бу ишини инкор қилдилар.
Убай ибн Каъб (р.а.)га мактуб йўллади. Шунда уларга Убай ибн Каъб (р.а.)
жавоб ёзиб, Самура (р.а.)нинг қилгани тўғри эканини айтиб юборди"
(Аҳмад, 5/20279; Абдураззоқ, 2/2792; Баззор, 2/4542).

Намозхон нима учун икки марта тин олиб, сакта қилади? Чунки, у намозга
киришганида сано ва тааввуз ҳамда басмалани маҳфий айтганида бир
сакта қилади, "Сураи Фотиҳа"ни ўқиганидан сўнг "Омин"ни айтган вақтда

бир сакта қиласы. Қатода (р.х.): "қироатдан фориғ бўлган вақтда сакта қилгай" деганида иккиланиб қолганига сабаб, намозхон ракъатда қироатни бутунлай ўқиб бўлганидан сўнг, қироатдан тамоман фориғ бўлганидан сўнг сакта қилиб турмайди, у дарҳол рукуъга кетиши керак. Шунинг учун у ушбу гапини "Ва ла-з-золлийн"ни айтганидан кейин сакта қиласы, деб изоҳлаган ва тўғрилаган. Бу икки сакта унинг ҳеч нарса ўқимай жим туришини билдирамайди, балки ичидан махфий равишда шу ўринларда суннат бўлган зикрларни айтиши кераклигини билдиради. "Ҳужжатуллоҳ ал-болиға"да икки сакта ҳадиси "Омин"ни махфий айтишга далил эканига иқрор бўлинган (Қаранг: Шоҳ Валийуллоҳ ад-Деҳлавий. Ҳужжатуллоҳ ал-болиға. 2-жилд. - Байрут: Дор ал-жийл, 2005. - Б. 15).

Ҳадисларнинг ҳамма ҳукмини иложи борича амалга ошириш керакми?

6) Агар Суфён ас-Саврий (р.х.)нинг ривоятидаги ҳадисни "Омин"ни жаҳрий айтишга далил, деб қабул қилинадиган бўлса, Шўъба (р.х.)нинг ҳадисини буткул тарқ қилиш керак бўлади. Иложи борича ҳадисларнинг барчасига амал қилишга ҳаракат қилиш лозим. Зотан, аслида Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг ҳадислари бекорга қилинмаган, айтилмаган. Улардан бирортасини тарқ қилиб, амалга оширмаслик учун кучли ва аниқ далил керак бўлади. Кучли, саҳих ва сариҳ (аниқ) далил бўлмаса, уларни иложи борича бир-бирига мувофиқлаштириб, икковини ҳам амалга ошириш лозим. Агар Шўъба (р.х.)нинг ривоятидаги ҳадисни қабул қиладиган бўлсак, Суфён ас-Саврий (р.х.)нинг ҳадисини тарқ қилмасдан, уни таъвил қилишнинг иложи бор. Уни таъвил қилишда бир неча маънолар билдириш мумкин. Масалан، اب دم و توصو - "У билан овозларини чўздилар" иборасини "Омин"нинг мад ҳарфларини чўздилар, деб тушуниш ҳам мумкин.

Шўъба (р.ҳ.)нинг ривоятини амалга оширмасликка эътиroz борми?

Мазкур ривоятни мад ҳарфларини чўзганлар, деб тушунмасликка اب عفر و توصو - "У билан овозини қўтарди" (Доримиий, 1/1294; Байҳақий, 2/2274, 2280; Баззор, 2/4481), نیمآب رهف - "Бас, "Омин"ни жаҳрий қилди" (Абу Довуд, 1/934; Табароний, 22/114) деб зикр қилинган ривоятларни келтириш мумкин, деган эътиroz ҳам бўлади. Масалан, Абу Ҳурайра (р.а.)дан қилинган мана бу ривоят бор:

نبا وهو - مي هارب إ نب قاحس إ ان ىيحي نب دمحم ان ركب وبأ ان رهاط وبأ ان ربخأ
لاق يدي بزلا نع ملاس نب هللا دبع نع ثراحلا نب ورمع ىنثدح - يدي بزلا ءالعلاء
لاق ۋريره يبأ نع ديعس و ۋەلس يبأ نع يرەزلا ينربخأ:

هتوص عفر نآرقلا مأ ئارق نم غرف اذإ ملس و ھيلع هللا ئىلص هللا لوسن اك
نيمآب لاقو

اريڭىم ي قودص يدي بزلا مي هارب ا نبا قحسا فيعضا هدانسإ : ينابلألا لاق

بِذَكْيٍ هُنْ أَفْوَعُ نَبْ دَمْ قَلْطَأْو

"Расууллоҳ (с.а.в.) "Қуръоннинг онаси" (Фотиҳа) қироатидан фориғ бўлган вактда овозларини кўтариб, "Омин" дедилар" (Дорақутний, 1/127; Ҳоким, 1/223; Ибн Хузайма, 1/571; Байҳақий, 2/58).

Гарчи мазкур ҳадисни Имом Дорақутний (р.ҳ.) ва Байҳақий (р.ҳ.) ҳасан, Ҳоким (р.ҳ.) эса "Шайхайн шартига кўра саҳиҳдир" деган бўлса-да, бироқ, унинг иснодида Исҳоқ ибн Иброҳим аз-Забидий (р.ҳ.) деган ровий қатнашган. У ҳақида Абу Довуд (р.ҳ.): "У ҳеч нарса эмас!", Имом Насой (р.ҳ.): "У сиқа - ишончли эмас, уни Ҳимс муҳаддиси Мухаммад ибн Авф ат-Тоий кazzобдир, деб айтган" деган. "ат-Таҳзиб ат-таҳзиб"да Ибн Авн (р.ҳ.)нинг "Исҳоқ ёлғончлигига шубҳа қилмайман!" дегани нақл қилинган. "ат-Тақриб"да эса: "Тўғрисўз бўлса-да, кўпинча янглишар эди" дейилган. Шунинг учун Албоний Ҳоким (р.ҳ.)нинг "Шайхайн шартига кўра саҳиҳдир" деган гапига жуда ажабланади, унга қўшилган аз-Заҳабий (р.ҳ.)дан гина қиласди. Чунки, аз-Заҳабий (р.ҳ.)нинг ўзи "аз-Зуафо"да у ҳақида юқорида келтирилган гапларни нақл қилган экан (аз-Заҳабий. Ал-Муғний фи-з-Зуафо. 1/540). Албоний: "Шунга кўра Исҳоқ ибн Иброҳим аз-Забидий асло шайхайннинг ровийларидан эмас!" деб ҳулоса қилган (Албоний. Силсилат ал-аҳодис аз-заифа ва-л-мавзуъа. 9/4367).

Демак, Абу Ҳурайра (р.а.)нинг мазкур ҳадисининг иснодидаги Исҳоқ ибн Иброҳим аз-Забидий деган заиф ровий туфайли унинг ривоятидаги رفع توصیه - "овозини кўтарди" лафзини қабул қилиш унчалик тўғри бўлмайди. Зотан, бу сўз қайсиdir ровий туфайли қўшилиб қолган бўлиши ҳам мумкин.

Ошкоралик маҳфийликка ҳам далолат қиласми?

Унга бундай деб жавоб берилган: аслида, Суфён ас-Саврий (р.ҳ.)нинг ривояти وَمَرْدَهُ تَوْصِيَةً - "У билан овозларини чўздилар" бўлиб келган, қайсиdir ровий маъно ривоят қилиш мумкин бўлганидан уни овоз кўтариш, жаҳрий ўқиш маъносида нақл қилган бўлиши мумкин. Ровийлар ўзлари тушунчасига кўра маънавий ривоят қилган, ҳадис матнининг маъносини нақл қилган. Чунки, маҳфийнинг энг оз даражаси ўзи ва ёнидаги битта-яримтанинг эшитишидир. Чунончи, Ибн Абдулҳодий (р.ҳ.) "Танқиҳ ат-таҳқиқ"да "басмала"ни жаҳрий айтиш баҳсида бундай деган: "Иқтидо қилувчи имомга яқин турган бўлса ёки унинг орқасида турган бўлса, унинг маҳфий айтганини эшитиши мумкин. Зотан, бу жаҳрий деб айтилмайди. Расууллоҳ (с.а.в.) ҳам одамлар билан пешин ўқиганларида, одамларга "Фотиҳа"дан кейин бир-икки оятни эшиттириб ўқиб қўярдилар" (Ибн Абдулҳодий. Танқиҳ ат-таҳқиқ фий аҳодис ат-таълиқ. 2-жилд. – Риёз: Дор азвоъ ас-салаф, 2007. – Б. 185 ва 192).

Саҳиҳдан саҳиҳ бўлган мана бу ривоятдан аслида маҳфий қироат қилинадиган пешин билан асрда Расууллоҳ (с.а.в.)нинг қироатларини айрим ҳолларда сахобалар эшитиб қолганлари маълум бўлади:

رَصَغْلَاءُ وَرِهْظَلَاءُ نَمْ نِيَتَغْكِرَلَا يَفْ أَرْقَيْ مَلَسَ وَهْيَلَعْ لَلَاءُ لَيْلَصْ يَبْنَلَاءُ نَأَكْ
آن آیی حَاءُ ةَيْلَاءُ آنْعَمْ سُيَّوْهَ رُوسَ وَبَأَنْكَلَهَ حَاتَّافَبَ

"Расууллоҳ (с.а.в.) пешин билан асрнинг икки ракъатида "Фотиҳат ал-Китоб"ни ва битта сурани қироат қилар эдилар. Бизга гоҳида айрим оятларни эшииттирас эдилар" (Бухорий, 1/759, 762, 778; Муслим, 1/451; Абу Довуд, 1/798; Насоий, 1/1047; Ибн Можжа, 1/829; Доримиий, 1/1339; Байҳақий, 2/3679; Ибн Ҳиббон, 5/1829; Ибн Ҳузайма, 1/503; Аҳмад, 4/19437). Ушбу ривоятдан пешин билан асрда қироатни ошкора ўқиш кераклиги ва афзаллиги келиб чиқмайди-ку!

"Дурр ал-мухтор" ва унинг шарҳи "Радд ал-мухтор"да бундай масъала келтирилган:

وَرَجَبٌ سِيلْفٌ نَالْجَرُ وَالْجَرِعَمْسُ وَلْفٌ هَبْرَقْبُ نَمْ وَهَسْفَنْ عَامِسٍ ةَتْفَاخْمَلَاءِ نَدَأْ
لَكَلَاءُ عَمْسِي نَارَجَلَاءُ

"Маҳфийликнинг энг пасти ўзи ва яқинида турган кимса эшиитмоғидир. Агар бир-икки кимса эшиитса, у жаҳрий эмас. Ошкоралик ҳамма эшиитмоғидир" (Ибн Обидин. Радд ал-мухтор ўала Дурр ал-мухтор. 2-жилд. - Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 2003. - Б. 252-253).

Зотан, "Хулосат ал-фатово"да бундай деб фатво берилган:

نَارَجَلَاءُ وَارِجَنْوْكَيْ إِلَى نَالْجَرُ وَالْجَرِعَمْسُ ثَيَحْبُ ةَفَاخْمَلَاءُ وَلْصِيَفُ أَرْقَيْ إِذَا مَامِإِلَى
لَكَلَاءُ عَمْسِي

"Ином маҳфий намозда бир-икки кимса эшитадиган қилиб қироат қилса, жаҳрий бўлмайди. Жаҳрий дегани ҳамма эшиитса, бўлади" (Тоҳир ибн Аҳмад ибн Абдуррашид ал-Бухорий. Хулосат ал-фатово. 1-жилд. - Лакнав: Навол кишвар, 1911. - Б. 95).

Ҳазрати Али (к.в.)дан ҳам бир ривоят бор бўлиб, унда عَفْرِيْتُ وَصَاحِبُهُ - "У билан овозларини кўтардилар" деган ибора қўлланган. "Канз ал-уммом"да Ибн Можжа ва Ибн Шоҳин уни ривоят қилгани ва Ибн Жарир саҳиҳ дегани айтилган (ал-Муттақий. Канз ал-уммом, 8/22188). Бироқ, ушбу ривоятнинг Ибн Можжа (р.ҳ.) тарафидан Усмон ибн Абу Шайба→Ҳумайд ибн Абдурраҳмон→Ибн Абу Лайл→Салама ибн Күҳайл→Ҳужжийа ибн Адий→Ҳазрати Али (к.в.) санадли ҳадиси матнида عَفْرِيْتُ وَصَاحِبُهُ - "У билан овозларини кўтардилар" жумласи йўқ (Ибн Можжа, 1/854).

Эшитиш эса жаҳрийликка далолат қилмайди, чунки, маҳфий айтганни ҳам эшитиш мумкин. Демак, бу иборани кейинги ровийлардан биттаси кўшган бўлса керак. Бу исноддаги Муҳаммад ибн Абу Абдурраҳмон ибн Абу Лайл (р.ҳ.)ни ҳадисшунослар заиф деган бўлса ҳам, Абу Хотим (р.ҳ.) тўғрисўз

деган. Шунинг учун Имом Табароний унинг ривояти билан келтирилган
توصا اه ب عفر - "У билан овозларини кўтардилар" жумлали ҳадис исноди
ҳақида бундай деган:

الى ىلىل يبأ نب نع الو ىلىل يبأ نب الى تبات نب يدع نع ثيـدـحـلـا اـذـهـ وـرـيـ مـلـ
درص نب رارض هب درفت دايـزـ نـبـ بلـطـمـلـا

"Ушбу ҳадисни Адий ибн Собитдан фақат Ибн Абу Лайло ривоят қилган.
Ибн Абу Лайлодан эса муталлиб ибн Зиёддан ўзгаси ривоят қилмаган.
Зирор ибн Сард эса фақат ўзи буни ривоят қилган, холос" (Табароний, ал-
Мўъжам ал-авсат, 5/5559).

Демак, "Омин"ни жаҳрий айтилганини ривоят қилган ровий саҳоба Воил
ибн Ҳужр (р.а.)нинг биринчи сафда Расууллоҳ (с.а.в.)нинг орқаларида
турганини зикр қилинган эди. Шундай бўлганидан кейин у Расууллоҳ
(с.а.в.)нинг махфий айтган "Омин"ини эшитиб қолган бўлиши керак. Бу эса
одатдаги жаҳрийлик деб аталмайди. Бошқа ровийлар эса уни одатдаги
жаҳрийлик деб тушунган бўлсалар керак.

فـ رـجـفـ - "Бас, "Омин"ни жаҳрий қилди" деган ибора келтирилган
ривоят Ало ибн Солих (р.ҳ.) томонидан нақл қилинган бўлиб, у заиф ровий
экани юқорида қайд қилинди. Ҳолбуки, Имом Аҳмад (р.а.)нинг саҳиҳлиги
айтилган ривоятида تـوصـاـ اـهـ فـخـأـوـ - "У билан овозларини махфий
қилдилар" деб келтирилган (4/18874).

Юқоридаги تـوصـاـ اـهـ دـمـوـ - "У билан овозларини чўздилар" иборасини
"Омин"нинг мад ҳарфларини чўздилар деб тушунишмасликка Абу Довуд
(р.ҳ.) томонидан ривоят қилинган қуидаги ҳадисни ҳам далил сифатида
келтирадилар:

دـبـعـ ىـبـأـ نـعـ ،عـفـارـ نـبـ رـشـبـ نـعـ ،ىـسـيـعـ نـبـ نـاـوـفـصـ اـنـرـبـخـأـ ،ىـلـعـ نـبـ رـصـنـ اـنـثـدـحـ
هـيـلـعـ هـلـلـاـ ىـلـصـ هـلـلـاـ لـوـسـرـ نـاـكـ :لـاـقـ ،ةـرـيـرـهـ ىـبـأـ نـعـ ،ةـرـيـرـهـ ىـبـأـ مـعـ نـبـاـ هـلـلـاـ
نـمـعـمـسـيـ ىـتـحـ "نـيـمـآـ":لـاـقـ (نـيـلـاـضـلـاـ الـوـمـهـلـعـ بـوـضـغـمـلـاـ رـيـغـ) :اـلـتـ اـذـإـ مـلـسـوـ
لـوـالـاـ فـصـلـاـ نـمـهـلـيـ

"Расууллоҳ (с.а.в.) қачон "ғойри-л-мағзуби ъалайҳим ва ла-з-золлийн"ни
тиловат қилсалар, "Омин" дердилар, ҳатто ул зотнинг ёнидаги биринчи
сафдаги кимсалар ҳам эшитар эди" (Абу Довуд, 1/934; Баззор, 2/8817).

Бу ерда биринчи саф Расууллоҳ (с.а.в.)нинг "Омин"ни айтганларини
биринчи сафда турганлар эшитган бўлсалар, уни махфий айтганлари
келиб чиқмаслиги ўз-ўзидан аён. Бироқ, мазкур ривоятнинг иснодида Бишр
ибн Рофеъ (р.ҳ.) деган заиф ва Абу Абдуллоҳ (р.ҳ.) деган номаълум ровий
борлиги қайд қилинган эди.

Бишр ибн Рофеъ (р.ҳ.)ни Имом Бухорий (р.ҳ.) "ҳадисига тобеъ бўлинмайди"
деган. У ҳақида Имом Аҳмад (р.ҳ.) заиф деган бўлса, Ибн Муин (р.ҳ.) эса
унинг ҳадислари инкор қилинган, деган. Имом Насоий (р.ҳ.) эса кучли эмас,

деган бўлса, Ибн Ҳиббон (р.ҳ.) ҳатто "мавзуъ нарсаларни худди ишончлидек ривоят қиласи" деган (Имом Заҳабий. 2-жилд. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 1995. – Б. 28; Ибн ҳажар ал-Асқалоний. Ат-Таҳзиз ат-таҳзиз. 1-жилд.- Ҳайдаробод ад-Дакан: Матбаа мажлис доират ал-маориф, 1325. – Б. 449).

Ҳадисшунос Яхё ибн Қаттон (р.ҳ.) саҳоба Абу Ҳурайра (р.а.)нинг амакисининг ўғли дейилган Абу Абдуллоҳ (р.ҳ.)ни мажхул – номаълум ровий деган.

Боз устига, ушбу икки ровийнинг мазкур ривояти матнида тазодд – маънода бир-бирига қарама-қаршилик ҳам бор. Жумладан, муҳаддис Ибн Можжа (р.ҳ.) ривоятида бу ҳадис матнида бундай дейилган:

ریغ { لاق اذ املس و یل ع لـ لـ لـ لـ لـ نـ اـ کـ رـ . نـ یـ مـ اـ تـ لـ اـ سـ اـ نـ لـ اـ کـ رـ . لـ وـ اـ لـ اـ فـ صـ لـ اـ لـ هـ اـ عـ مـ سـ یـ یـ تـ حـ (نـ یـ مـ آـ) لـ اـ قـ { نـ یـ لـ اـ ضـ لـ اـ الـ وـ مـ هـ لـ بـ وـ ضـ غـ مـ لـ اـ دـ جـ سـ مـ لـ اـ اـ بـ جـ تـ رـ يـ فـ

"Одамлар "Омин"ни тарк қилдилар. Ҳолбуки, Расулуллоҳ (с.а.в.) қачон "ғойри-л-мағзуби ъалайҳим ва ла-з-золлийн"ни айтсалар, "Омин"ни айтар эдилар. Ҳатто уни биринчи саф эшитарди. У билан масжид титраб кетарди" дейилган. (Ибн Можжа, 1/853). Агар масжид титраб кетадиган бўлса, фақат биринчи сафдагилар эшитиб қолмасди, уни бутун масжид аҳли эшитган бўлиши керак эди! Шунинг учун бу ҳадис ривоятан ҳам, дироятан ҳам эътиборга олинмайди. Чунки, юқорида айтилганидек, ушбу ривоятнинг мадорида Бишр ибн Рофеъ (р.ҳ.) деган заиф ровий бор бўлиб, Имом Абу Довуд (1/934), Дорақутний (1/335) ва Абу Яъло (11/6220) каби муҳаддислар ҳам нақл қилган бўлиб, уларда جـ تـ رـ يـ فـ اـ بـ اـ لـ مـ سـ دـ - "У билан масжид титраб кетарди" деган жумла йўқ.

"Омин"ни ошкора айтилгани таълим учунми?

7) Айрим ҳолларда Расулуллоҳ (с.а.в.) саҳобаларга ва умматга таълим бўлиши учун махфий ўқиладиган жойда ҳам баъзи нарсаларни ошкора ўқиб қўяр эдилар.

"Омин"ни ошкора айтиш афзал дейдиганлар ҳам, уни махфий айтиш афзал дейдиганлар ҳам суюнадиган асосий ҳадиси шарифнинг ровийси Воил ибн Ҳужр (р.а.) экани маълум. Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг "Омин"ни ошкора ва махфий айтганлари икки ҳолатда бўлган. Аслида "Омин"ни махфий айтган бўлиб, гоҳида жоизликни билдириш ва таълим бўлиши учун ошкора айтиб қўйган бўлишлари керак. Чунки, Воил ибн Ҳужр (р.а.) асли яманлик бўлиб, Яманнинг катта оқсақол ҳокимларидан бири бўлган. У Расулуллоҳ (с.а.в.) даврларида икки марта Мадинага келган. Расулуллоҳ (с.а.в.) ушбу олий мартабали меҳмонни ҳурмат ва таъзим билан кутиб олган. Ҳурмат қилиб, Расулуллоҳ (с.а.в.) уни намозларда биринчи сафга, ўзларининг орқаларига

турғазғанлар. Үнга әшиттириб қўйиш мақсадида ул зоти шариф "Омин"ни ошкора айтган бўлсалар керак. Бунинг таълим учун бўлганини Воил ибн Ҳужр (р.а.)нинг ўзи ҳам сезган:

ن م دخ تي أر تتح ةاصللا ن م غرف ن يح مل س و ه يل ع ه للا ئىلص ه للا لوس ر تي أر
ن يم آ لاق ف "نيل اصللا ال و مه يل ع بوض غمل ا ريع" أرق و بناجلا اذه ن م و بناجلا اذه
ان ملعي ال ا هارأ ام ه توص اه دمي

"Расууллоҳ (с.а.в.)ни намоздан фориғ бўлганларида кўрганман. Бу тарафдан ҳам, у тарафдан ҳам чаккаларини кўрганман. "Ғойри-л-мағзуби ъалайҳим ва ла-з-золлин"ни ўқигандилар, "Омин" дедилар. У билан овозларини чўздилар. Уни фақат бизга таълим бериш учун айтган деб ҳисоблайман!" (Абу Башар ад-Дуlobий. Китоб ал-Асмо вал-куно. 1/197).

Мазкур ҳадис иснодида Яхё ибн Салама (р.ҳ.) деган ровий бор бўлиб, уни муҳаддислар жамоаси заиф деган. Бироқ, ҳадисшунослардан Ҳоким уни қавий, деб таърифлаган. Ибн Ҳиббон эса уни ишончли ровийлар ҳақидаги китобида ҳам, заиф ровийларга бағишиланган асарида ҳам зикр қилган. Чунки, Ибн Муин (р.ҳ.) у ҳақида: "Ҳеч нарса эмас!" деган. Бундан бошқа ровийларнинг ҳаммаси ишончлидир.

Воил ибн Ҳужр (р.а.) намозда Расууллоҳ (с.а.в.)нинг орқаларида, у зотга яқин турган. Шунинг учун "Омин"ни махфий айтилганини ҳам эшитиб қолган.

Имом Насоий (р.ҳ.) ва Табароний (р.ҳ.) ривоятларида Воил ибн Ҳужр (р.а.) "Омин"ни эшитган вақтда Расууллоҳ (с.а.в.)нинг орқаларида турганини айтган:

ه فل خ ان او ه تع سف ن يم آ لاق { نيل اصللا ال و مه يل ع بوض غمل ا ريع } أرق امل ف
"Қачон Расууллоҳ (с.а.в.): "ғойри-л-мағзуби ъалайҳим ва ла-з-золлин"ни ўқигандилар, "Омин" дедилар. Шунда мен ул зотнинг орқасида турган эдим, уни эшитдим" (Насоий, 1/1004; Табароний, 22/41).

Ровий айнан имомнинг орқасида тургани учун "Омин"ни эшитганини таъкидлаган!

Имом Байҳақий (р.ҳ.), Имом Аҳмад (р.ҳ.), Имом Дорақутний (р.ҳ.), Имом Баззор (р.ҳ.)нинг саҳоба Абу Ҳурайра (р.а.) намозда "Омин"ни айтгани ва "Мен Расууллоҳ (с.а.в.)нинг намозига энг ўхшатиб намоз ўқиб бердим" маъносидаги ривоятларида ҳам ровий унинг орқасида тургани боис "Омин"нинг махфий айтилганини эшитган бўлиши керак (Байҳақий, 2/2282; Аҳмад, 2/10453; Дорақутний, 1/1180; Баззор, 2/8156; (Абдурраззок, 2/2634). Бу ривоятларнинг айримларида Абу Ҳурайра (р.а.)нинг орқасида иқтидо қилганлар ҳам "Омин" айтгани зикр қилинади. Бу ҳам ровийнинг ёnlарида турган қавмнинг махфий овозларини эшитган бўлса керак, деб тушунса бўлади.

Имом Абдурраззок (р.х.) ривоятида چىتىمىسى نىملىك - "Хатто ёнидаги кимса эшитди" деб келтирилган бўлиб, бундан "Омин"ни Расуллulloҳ (с.а.в.) ёнларида турган айрим қулоғи ўткир кимсалар эшитиб қолганлиги англашилади (Абдурраззок, 2/2632).

"Омин" айтилганини охирги сафдагилар ҳам эшитганми?

Битта ривоят бор. Уни "Омин"ни ошкора ўқиш афзал дейдиганлар далил сифатида кўрсатадилар. Унда саҳобия аёл аёллар сафида турганида Расуллulloҳ (с.а.в.)нинг "Омин"ни айтганини эшитгани зикр қилинган. Маълумки, аёллар сафларнинг энг охирида туради. Унга ишонилса, бутун масжид аҳли Расуллulloҳ (с.а.в.)нинг "Омин"ини эшитган бўлишлари керак:

يَبْأَ نَعْ ، مَلِسْمَ نَبْ لِيَعَامِسْ إِنْ نَعْ ، رُوْعَالِا نَورَاهْ نَعْ ، لِيَمْشَ نَبْ رَضَنْلَا اَنْرَبَخْ
هَيْلَعْ هَلَلْلَا هَلَصْ هَلَلْلَا لَوْسَرْ فَلَخْ تَلَصْ اَهَنْ ، نَيْصَحَلَّا مَأْ نَبَا نَعْ ، قَاحَسْ إِ
لَاقْ «(نَيْلَاصَلَّا الَّوْ)» أَرْقَ اَمْلَفْ «(نَيْدَلَّا مَوِيْ كَلَامْ)» : لَوْقَيْ وَهَوْهَتَعْمَسْفَ مَلَسْوَ
ءَاسَنْلَا فَصَيْفَ يَهْ وَهَتَعْمَسْى تَحْ «نَيْمَآ

"Умм ал-Хусайн (р.а.): "Расуллulloҳ (с.а.в.)нинг орқаларида намоз ўқидим. Ул зоти шариф: "Малики йавми-д-дин" дер, "ва ла-з-золлийн"ни қироат қилар экан, "Омин" дедилар. Мен уни эшитдим", деган. Ҳолбуки, Умм ал-Хусайн (р.а.) аёллар сафида бўлган". (Исҳоқ ибн Роҳвайх, 5/2147; Байҳақий. Маърифат ас-сунан, 2/800; Ибн Ҳажар. Матолиб ал-олия, 1/477).

Мазкур ривоятнинг қабул қилинmasлигига сабаб қилиб учта фикрни билдириш мумкин. 1) Унинг иснодида Исмоил ибн Муслим ал-Маккий (р.х.) деган ровий бор бўлиб, Имом Аҳмад (р.х.) уни мункар ал-ҳадис, Имом Насоий (р.х.) эса матрук, деганлар. Яхё (р.х.) у ҳақида: "Исмоил ибн Муслим кўп ҳолларда аралаштириб юборар эди, битта ҳадисни уч хил қилиб айтар эди", деган. Ибн ал-Мадиний (р.х.) эса ҳадиси ёзиб олинмайди, деб ҳукм чиқарган. 2) Ровий аёллар сафида туриб, негадир айнан "Малики йавми-д-дин" ва "ва ла-з-золлийн" ояти жумлаларини эшитган, демак, намоз махфий ўқилаётган бўлиши керак. Шу ҳолда у махфий ўқилган "Омин"ни эшитиб қолган. Бу ерда "хатто уни эшитдим" деганидан, одатдан ташқари овозни эшитгани таъкидланмоқда. 3) Мазкур воқеанинг масжидда катта жамоатда бўлгани маълум эмас. Уйда, нафл намозларда бир-икки одам билан бўлган бўлиши, аёл бир-икки нафар эркакнинг орқасида иккинчи сафда, Расуллulloҳ (с.а.в.)га яқин жойда турган бўлиши ҳам мумкин.

Ибн ал-Қайим (р.х.)нинг "Зод ал-маод" асарида айтилишича, баъзи саҳобаларнинг айрим ҳолларда махфий ўқиладиган оят ва зикрларни ошкора ўқиб қўйиш одатлари бўлган. Жумладан, Ҳазрати Умар (р.а.) бир вақт одамларга таълим бўлсин учун санони ошкора ўқиган экан, Ибн Аббос (р.а.) эса жанозада "Сураи фотиҳа"ни ошкора ўқиган экан. Шунинг учун имом таълим учун "Омин"ни ошкора айтган бўлиши мумкин (Ибн ал-

Қайим ал-Жавзийя. Зод ал-маод фий ҳади Хайр ал-ибод. 1-жилд. - Байрут: Муаасса ар-рисола, 1994. - Б. 275). Бундан маълум бўладики, "Омин"ни ошкора айтиш саҳобалар даврида унинг афзаллиги жиҳатидан эмас, балки ноодатий ва тасодифий ишлари, янада аниқроғи таълим туфайли содир бўлган экан.

Нима учун саҳобалардан Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг "Омин"ни ошкора айтганлиги ҳақида ривоятлар йўқ?

8) Саҳобалар Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг орқаларида ул зоти шарифга иқтидо қилиб намоз ўқишга ҳарисманд эдилар. Расулуллоҳ (с.а.в.) билан бирга доимо, ҳамиша бирга бўлган, ўзининг тақвоси, илми ва фақиҳлиги билан танилган саҳобалар қанчадан-қанча бўлган. Беш вақт намознинг учтаси ошкора ўқиладиган намоз эди. Ана ўша саҳобаларнинг бирортасидан "Омин"ни ошкора ўқиш ҳақидаги ривоятлар йўқ. Агар Расулуллоҳ (с.а.в.) ўз намозларида ҳақиқатдан ҳам "Омин"ни ошкора ўқиган ва уни умматга суннат қилмоқчи бўлганида саҳобалар уни ёд олган ва мутавотир даражадаги саҳих ҳадислар орқали ривоят қилган бўлардилар. "Омин"ни ошкора ўқиш ҳақидаги саҳих ривоят фақат битта, у ҳам бўлса, ушбу яманлик Воил ибн Ҳужр (р.а.)дандир. Бунинг устига уни ривоят қилган Суфён ас-Саврий (р.ҳ.) уни ҳанафийлардек тушиниб, таъвилга кўра махфий "Омин" айтган. Абу Ҳурайра (р.а.)дан етиб келган саҳих ривоятда эса "Омин"ни жаҳрий ўқиш аниқ эмас. Ундан ва Ибн Умар (р.а.)дан ўзлари "Омин"ни ошкора ўқиганликлари ҳақида етиб келган ривоятлар гарчи саҳих бўлса-да, уларнинг иллатлари бор.

Абу Ҳурайра (р.а.)нинг "Омин" деганига нима деб жавоб берилади?

Ривоят қилинишича, Нуайм ибн Абдуллоҳ ал-Мужмир (р.ҳ.) саҳоба Абу Ҳурайра (р.а.)нинг орқасида намоз ўқиган. Абу Ҳурайра (р.а.) "ғойри-л-мағзуби ъалайҳим ва ла-з-золлийн"га келганида "Омин" деган, одамлар ҳам "Омин" деганлар. Намоз ўқиб бўлганидан сўнг, Абу Ҳурайра (р.а.): مَنْ أَعْلَمُ بِشَيْءٍ لَّوْ سَرِبَ لَهُ أَلْصَلَ وَ لَهُ أَلْصَلَ - "Мен Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг намозига энг ўхшаш намоз ўқигувчиман", деган (Насоий, 2/905; Байҳақий, 2/2223; Дорақутний, 1/1180; Баззор, 2/8156; Ҳоким, 1/849; Ибн Ҳиббон, 5/1797; Ибн Хузайма, 1/499; Таҳовий, 1/1185).

Имом аз-Зайлаъий (р.ҳ.) ушбу ҳадисга жавоб бераб, унинг бир қанча иллатлари борлигини таъкидлаган (Жамолиддин аз-Зайлаъий. Насб ар-раъия ли-аҳодис ал-Ҳидоя. 1-жилд. - Б. 335-341).

Эътибор берилса, Нуайм ал-Мужмир (р.ҳ.) ривоятида Абу Ҳурайра (р.а.) "Бисмиллоҳ"ни ҳам ошкора ўқиган, "Омин"ни ҳам ошкора айтган. Фақат ушбу ровийгина буни ривоят қилганини таъкидлаш керак. Бироқ, Нуайм

ал-Мужмир (р.х.)дан бошқа шогирдлари Абу Ҳурайра (р.а.)нинг намоз ўқиганларини ҳам ривоят қилганлар. Уларнинг ривоятларида на "Бисмиллоҳ" жаҳрий айтилган ва на "Омин" ошкора айтилган. Жумладан, саҳихдан саҳих бўлган ривоятда Абу Абдурраҳмон (р.х.) ва Абу Салама (р.х.) деган шогирдлари Абу Ҳурайра (р.а.)нинг намоз ўқигани борасида ҳикоя қилганлар. Уларда "Бисмиллоҳ" ва "Омин" ҳақида гап йўқ. Шунда Абу Ҳурайра (р.а.) намоздан сўнг бундай деган:

مُلْسٌ وَ مُيَلِّعٌ لِلصَّلَاةِ الْمُكَبِّرَقَالْ يَنِدِي بِيَسْفَنِ يَذْلَأُو
"Нафсим қўлида бўлган зотга қасамки, Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг намозига сизнинг ичингида энг яқини менман!".

Мазкур ривоятлар охирида Абу Ҳурайра (р.а.) дунёдан ўтгунча шу хилда намоз ўқигани айтилади (Бухорий, 1/770; Муслим, 1/392; Абу Довуд, 1/836; Насоий, 1/1156; Доримиий, 1/1295; Аҳмад, 2/7644; Ибн Хузайма, 1/579; Байҳақий, 2/2324; Абу Авона, 2/1264).

Иккинчидан, Абу Ҳурайра (р.а.)нинг "Мен Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг намозига энг ўхшаш намоз ўқигувчиман", деганидан намознинг барча жиҳатларини ўхшатиш назарда тутилмаган бўлиши мумкин. Ушбу гапдан намознинг асосий амалиётлари - фарз ва вожиблари кўзда тутилган бўлиши ҳам мумкин. Буни ушбу ҳадиснинг шарҳ қилувчилари ҳам айтиб ўтганлар.

Учинчидан, саҳобаларнинг кўпчилиги бирор ишни қилсалар, "Буни Расулуллоҳ (с.а.в.)дан кўрган эдим", ёки "Бу ишим Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг қилганига ўхшашдир" деган гапларининг ҳаммасида ҳадис марфуъ бўлиб чиқмаган. Айримлари саҳобанинг ўз ижтиҳодидан келиб чиқиб айтилгани аниқланган ҳолатлар ҳам бўлган.

Тўртинчидан, "Нуайм ал-Мужмир (р.х.) ишончли ровий, ишончли ровийнинг ривоятдаги қўшимчалари мақбул-ку!" дейилса, унга жавобан барча ишончли ровийларнинг қўшган қўшимчалари мақбул ҳисобланмайди, дейилади. Мақбул бўлиши учун бир қанча шартлар мавжуд. Нуайм ал-Мужмир (р.х.) ривоятидаги қўшимчалари тўла қониқарли эмас.

Бешинчидан, мазкур ривоятда "Омин"ни ошкора айтилганига очиқ ва аниқ далил йўқ. Чунки, ровий Абу Ҳурайра (р.а.)га яқин тургани боис уни, шунингдек, одамларнинг секин айтганини ҳам эшитиб қолган бўлиши мумкин. Чунки, эшитиб қолиш ошкора айтилганини англатмайди.

Жумладан, Ҳазрати Али (к.в.)дан ривоят қилинган саҳих ҳадис ҳам бор бўлиб, унинг орқасида намоз ўқиган ровий унинг сано, рукуъ ва саждадаги тасбеҳлар ҳамда ташаҳҳудни ҳам эшитганини нақл қилган (Муслим, 1/771; Термизий, 4/3421; Абу Довуд, 1/760; Насоий, 1/1050; Ибн Хузайма, 1/607; Ибн Ҳиббон, 5/1901; Дорақутний, 1/1149; Байҳақий, 2/2437; Табароний, 19/515; Аҳмад, 1/729; Баззор, 1/536; Таҳовий, 1/1396).

Холбуки, бу нарсаларни - сано, тасбех ва ташаҳҳудни ҳеч ким ошкора ўқилади, деган эмас! Саҳобаларнинг энг фақиҳларидан бири Абдуллоҳ ибн Масъуд (р.а.): "Ташаҳҳудни махфий ўқиш суннатдандир!" деган эди (Термизий, 1/290; Абу Довуд, 1/986; Байҳақий, 2/2670; Ибн Хузайма, 1/706; Ҳоким, 1/986).

Абу Ҳурайра (р.а.)нинг одамларга имом бўлганида, "Аъузу биллоҳ"ни ҳам овозини кўтариб айтганлиги ривоят қилинган (Байҳақий, 2/2189; Шофиъий, 1/143). Ҳолбуки, ҳеч ким "Аъузу биллоҳ"ни овоз чиқариб айтишни айтган эмас!

Саҳобалардан Анас ибн Молик (р.х.) ҳам Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг намозига ўхшаш намозни тавсифлаб, ўқиб берган. У: اَنْبِيلْصِيْ مُلْسِنْ وَهِيلْعَهْ لَلَّا يَلْصِيْ لَوْسِرْ -

"Мен сизларга Расулуллох (с.а.в.) бизга намоз ўқиб берганларини күрганимдек қилиб намоз ўқиб беришдан эринмайман" деб одамларга намоз ўқиб берган (Бухорий, 1/800; Муслим, 1/472; Ибн Хузайма, 1/682; Ибн Ҳиббон, 5/1902; Байҳақий, 2/2729; Абу Яъло, 2/1350; Аҳмад, 3/12783; Баззор, 2/6841; Таёлусий, 1/2039; Ибн Абу Шайба, 1/2978).

Лекин Анас (р.а.) ривоятида "Омин"ни ошкора айтилгани борасида гап-сүз ийүк!

Саҳобалардан Абдуллоҳ ибн Умар (р.а.) ҳақида ривоят қилингандан, намозда "Омин"ни овоз чиқариб, ошкора ўқиганлиги ҳақидаги нақллар борасида ҳам Абу Ҳурайра (р.а.) ривоятларига ўхшаш гапни айтиш мумкин (Дорақутний, 1/1287; Абдурраззоқ 2/2641; Бухорий, ат-Таърих ал-кабир, 7/1195).

- Хуллас, агар "Омин"ни ошкора ўқиши афзал бўлганида, Расулуллоҳ (с.а.в.) билан доимо бирга бўлган, ул зотнинг илму ирфонларидан ҳаммадан кўра кўпроқ баҳраманд бўлган, ўзларининг фақиҳлиги ва олимлиги билан танилган Абдуллоҳ ибн Аббос (р.а.), Абдуллоҳ ибн Масъуд (р.а.), Муоз ибн Жабал (р.а.), Ойша онамиз (р.а.), Зайд ибн Собит (р.а.), Абу Саид ал-Худрий (р.а.), Убайй ибн Каъб (р.а.) ва бошқа шу каби саҳобалардан "Омин"ни ошкора ўқиши ҳақидаги ривоятлар етиб келган бўларди-ку?!

Саҳоба ва тобеъинлар "Омин"ни қандай айтишган?

9) Воил ибн Ҳужр (р.а.)нинг ҳадиси икки хил тариқда келган бўлиб, Суфён ас-Саврий (р.ҳ.) ва Шўъба (р.ҳ.) ривоятлари бир-бирига қарама-қарши маънода. Шундай бўлганидан сўнг, уни саҳобалар қандай тушунган экан деб, уларнинг амалиётига қарашиберак бўлади. Жумладан, Имом Таҳовий (р.ҳ.) "Шарҳ маоний ал-асор" ва Имом Табароний (р.ҳ.) ўз "ал-Муъжам ал-кабир" асарларида Ҳазрати Али (р.а.) ва Абдуллоҳ ибн Масъуд (р.а.)нинг "Омин"ни махфий айтганлигини ривоят қилган:

شايىع نب ركىب و باآنث سىنىي نب دمچاً انث يىمىرىچىلا هللا دېب نب دمچىم انثىدەج مىسىبب نارەجى ال دوھىسەم نبا و يىلۇن اك لاق لئاو يىبأ نع لاقبلا دىيەس يىبأ نع نىمآپ الو ذوقتلىپ الو مىحرىلا نمەرلىلا هللا

Абу Воил (р.х.)дан ривоят: "Хазрати Али (р.а.) ва Ибн Масъуд (р.а.) "Бисмиллохи-р-роҳмани-р-роҳим"ни ҳам, "Аъузу биллоҳ"ни ҳам, "Омин"ни ҳам ошкора қىلماس әدىلار" (Табароний, 9/9304).

Имом Таҳовий (р.х.) ривоятида Ҳазрати Умар (р.а.) билан Ҳазрати Али (к.в.) "Омин"ни жаҳрий қىلمагانلари нақл қилинган (Таҳовий, 1/1208).

Бирок, мазкур икки ривоятدا Абу Саид Баққол дегان ровий қатнашган бўлиб, у заиф ровий эканлиги боис эътиroz билдириш мумкин. Аслида, у ҳақида ихтилофли тавсифлар қилинган. Муҳаддислардан Ибн Журайж (р.х.), Ҳоким (р.х.), Абу Зуръя (р.х.) уни сиқа - ишончли деб зикр қилганлар. Ибн Ҳажар ал-Ҳайсамий (р.х.) уни "Мажмаъ аз-завоид"да мудаллис сиқа ровий деган ("Мажмаъ аз-завоид", 1/1229, 6/10337, 7/10812). Ибн Ҳажар ал-Асқалоний бўлса, унинг ривоят қилган бир ҳадисини келтириб, ҳадисини ҳасан деган қарорга келган. Имом Термизий (р.х.) "Илал"ларида Имом Бухорий (р.х.)нинг у ҳақидағи фикрларини келтирган. Имом Бухорий (р.х.)га кўра у муқораб ал-ҳадис экан ("Илал ат-Термизий ал-қабир", 1/394). Демак, унинг ҳадисларини қабул қилиш мумкин. Зотан, у Имом Бухорий (р.х.) фикрича ҳам сиқа - ишончли экан. Шунинг учун унинг ривоятлари ҳасандан кам эмас. Абу Бакр ибн Айёш (р.х.) борасида ҳам гап-сўз қилинган, аммо у Имом Бухорий (р.х.)нинг ровий кишиларидан ҳисобланади. Бинобарин, унга тил теккизиш ўзини оқламайди.

Юқорида зикр қилинганидек, Имом Муҳаммад (р.х.) ўзининг "Китоб ал-Асор" асарида: Абу Ҳанифа→Ҳаммод→Иброҳим ан-Нахаъий тариқида мана бу ривоятни келтирган:

لاق مىهاربإ نع دامح نع ۋەفىنح و باآنربخأ: لاق دمچم:

مىسىب و ناطقىشللا نم ذوقتلا و كدمح ب و كنابس : مامإلا نب تفاخى عبرأ
نیم او مىحرىلا نمەرلىلا هللا

"Тўрт нарсани имом маҳфий ўқийди: "Субҳонака Аллоҳумма ва би-ҳамдика ...", "Аъузу биллоҳи мин аш-шайтони-р-рожим", "Бисмиллохи-р-роҳмани-р-роҳим" ва "Омин" (1/83).

Ушбу ривоят Абу Юсуф (р.х.)нинг "Китоб ал-Асор"ида (1/106) ҳам келтирилган (Абу Юсуф. Китоб ал-Асор. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 1355. – Б. 21-22). Уни Ибн Абу Шайба (р.х.) ва Абдураззок ҳам ривоят қилганлар (Ибн Абу Шайба, 2/8940-8945; Абдураззок, 2/2596).

Тобеъинларнинг улуғларидан бири Иброҳим ан-Нахаъийнинг фатвосига кўра "Омин"ни маҳфий айтиш керак экан. Ҳанафийлардан бошқалар тобеъинларнинг фатвосини ҳужжат сифатида қабул қилмайдилар.

Ҳанафийлар эса агар тобеъин улуғ ва машҳур олимлардан бўлса, шунингдек у саҳобалар даврида фатво бериб, саҳобалар даврида яшаган бўлса, унинг фатвоси қабул қилинади, деганлар. Чунки, агар унинг фатвоси нотўғри бўлганида, саҳобаларнинг бирортаси уни инкор ва рад қилган бўларди. Иброҳим ан-Нахаъий (р.ҳ.) эса 47-50 ҳижрийда туғилган ва саҳобалар даврида 95-96 ҳижрийда вафот қилган буюк тобеъин эди. Хуллас, бирорта фақих ва буюк саҳобанинг "Омин"ни доимо ошкора айтганлиги тўғрисида саҳих ривоят йўқ.

Абдуллоҳ ибн аз-Зубайр (р.а.) "Омин"ни ошкора айтганми?!

Фақат Абдуллоҳ ибн аз-Зубайр (р.а.) ўзининг озгина муддат халифа бўлиб турганида, "Омин"ни ошкора айтганлиги ва шу билан масжид титрагани борасидаги ривоят мавжуд. Уни биз Имом Бухорий (р.ҳ.)нинг саҳих тўпламида "Оминни ошкора айтиш" бобида таълиқан келтирилган ривоят орқали биламиз (Бухорий, 1/780 ҳадис олдидан).

Манбалардан маълумки, Абдуллоҳ ибн аз-Зубайр (р.а.) даврида одамлар "Омин"ни ошкора айтиш бидъат, гуноҳ деб билиб қолган экан. Аслида у гуноҳ эмас, балки жоиз амал ҳисобланади. Фақат ундан кўра махфий айтиш афзал. Одамларнинг ушбу номуносиб ва билимсизлик натижасида келиб чиқарган эътиқодларини тўғрилаш мақсадида Абдуллоҳ ибн аз-Зубайр (р.а.) "Омин"ни ошкора айтган эканлар. Чунки, унинг "Бисмиллоҳ"ни ҳам намозда ошкора айтганлиги ҳақидаги ривоятлар мавжуд. У одамларга нисбатан бундай тарзда ۱۷۰۰۰ ۱۷۰۰۰ - "Уларни фақат кибринга "Бисмиллоҳ"ни ошкора айтишдан ман қилади" деб баҳо берган эди (Байҳақий, 2/2504; Ибн Абу Шайба, 1/4179). Ҳолбуки, энг машҳур ва таниқли, улуғ, фақих саҳобалар "бисмиллоҳ"ни махфий айтар эдилар. Ибн аз-Зубайр (р.а.)нинг "бисмиллоҳ"ни ошкора айтишдан мақсади унинг суннатда борлигини, уни гуноҳ ва бидъат деб билмаслик кераклигини билдириш эди. Яъни, у одамларга мана шу нозик нуқтани тушунириш мақсадида ошкора айтган. Унинг "Омин"ни ошкора айтиши ҳам шу тариқада бўлган.

Анваршоҳ Кашмирий айтишича, Абдуллоҳ ибн аз-Зубайр (р.а.)нинг "Омин"ни ошкора айтиши "Фотиҳа" сурасидан кейин эмас, қунут дуосидан кейинги "Омин" бўлиши ҳам мумкин экан. (Қаранг: Анваршоҳ Кашмирий. Файз ал-Борий шарҳ Саҳих ал-Бухорий. З-жилд. // ал-Мактабат аш-шомила, 2006. - Б. 60). Чунки, ҳанафийлар қабул қилмаган бўлса-да, бироқ, қунут дуосидан кейин "Омин" айтиш ҳақидаги ривоятлар ҳам мавжуд.

Лекин, унинг қилмиши Ҳазрати Умар (р.ҳ.) ва Ибн Масъуд (р.ҳ.) каби буюк саҳобаларнинг қилганига қарши далил бўла олмайди.

Хуллас, Воил ибн Ҳужр (р.а.) ва Абдуллоҳ ибн аз-Зубайр (р.а.)дан бошқа

саҳобалардан на феълий ва на қавлий саҳих ривоят ва ҳадислар йўқ. Бу икки ривоят ҳам бир қанча эҳтимоллари бор ҳадислар бўлиб чиқди.

Ато ибн Абу Рабоҳ (р.ҳ.)нинг ривоятларини қандай тушунамиз?

"Омин"ни ошкора айтишни афзал дегувчилар тобеъинларнинг улуғларидан Ато ибн Абу Рабоҳ (р.ҳ.)нинг гапларини ҳам далил сифатида келтирадилар. У бундай деган:

اذه يف ملس و ھيلع للا ىلص يبنلا باحصاً نم نيتئم تكرداً لاق ءاطع نيمآب ۋە جرەم لتعمس نيلاصلا الو ھيلع بوضغملا رىغ مامەلا لاق اذى دجسمللا
"Мен ушбу масжидда Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг саҳобаларидан икки юз нафарини топдим, имом қачон "ფойри-ლ-мағзуби ъалайхим ва ла-з-золлин"ни айтган бўлса, улардан "Омин"ни титратиб айтганларини эшитганман" (Бухорий, ат-Таърих ал-кабир, 6/2999; Байҳақий, 2/2286).

Масжид "Омин" айтилганида титраб кетиши ҳақидаги Ато (р.ҳ.)нинг гапини Имом Бухорий ўзининг саҳих ҳадислар тўпламида ҳам таълиқан келтирган. Таълиқ дегани асосий саҳих ҳадислар жумласига кирмайди. Бинобарин, уламо ва ҳадисшунослар унга танқидий кўз билан қарашга ўрганиб қолганлар.

Анваршоҳ Кашмирий (р.ҳ.) унга жавоб излаб, ушбу ривоятнинг иллатли эканини аниқлаган. Чунки, Ато (р.ҳ.) икки юз нафар саҳобани кўрганлиги аниқ эмас экан (Муҳаммад Юсуф Баннурий. Маориф ас-сунан. 2-жилд. – Покистон: Каротши, 1413. – Б. 418-419).

Масалан, Ҳасан Басрий (12-110; 89)нинг ёши Ато (27-114)дан катта эди. Шундай бўлса-да, Ҳасан Басрий (р.ҳ.) бир юз йигирма нафар саҳобани кўрганлиги маълум (Бу ҳақида қаранг: Ибн Ҳиббон. Китоб ас-сиқот. 4-жилд. – Ҳайдаробод ад-Дакан: Матбаа Мажлис Доират ал-маориф ал-усмония, 1978. – Б. 123).

Энг машҳур, улуғ саҳобалар – Ҳазрати Умар (р.а.), Ҳазрати Али (қ.в.) ва Абдуллоҳ ибн Масъуд (р.а.) кабилардан "Омин"ни махфий айтганлари ривоят қилинган. Уларнинг аъмолларига Ато (р.ҳ.)нинг гапи ва номаълум саҳобаларнинг қилгани қарши тура олмайди.

Хулоса

Юқоридаги ихтилофлар "Омин"ни қандай айтиш борасида эмас. Чунки, бутун ислом уламолари иттироғиға кўра "Омин"ни айтиш суннат, уни хоҳ ошкора ва хоҳ махфий айтиш жоиз. Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг ҳамда айрим саҳоба ва тобеъинларнинг "Омин"ни ошкора айтганларини инкор қила олмаймиз. Фақат уларни таълим учун ва бошқа хайрли мақсадда бир муддат шу ишни қилганларини таъкидлай оламиз, холос. Далилларни пухта ва изчил ўрганиб чиқилса, "Омин"ни ошкора қилмасдан, махфий

қилиб айтиш афзал экани маълум бўлади. "ал-Жавҳар ан-нақий"да айтилишича, Ибн Жарир ат-Табарий (р.ҳ.) салафи солиҳинларнинг кўпчилиги "Омин"ни махфий айтардилар, шунинг учун уни махфий айтиш суннат, ошкора айтиш эса суннат бўлмаган жоиздир, деган.

Юқоридаги далиллар ва маълумотларга биноан ҳанафий олимлари ўз китобларида, жумладан "Муҳит ал-Бурҳоний" ва "Бадойеъ ас-санойеъ"да "Омин"ни махфий айтишни суннат дейилган (Бурҳониддин Бухорий. Ал-Муҳит ал-бурҳоний. 2-жилд. – ал-Мактабат аш-шомила, 2006. – Б. 26; Абу Бакр Косоний. Бадойеъ ас-санойеъ фий тартиб аш-шаройеъ. 1-жилд. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, (йили кўрсатилмаган). – Б. 207). Шунинг учун "Муҳит ал-Бурҳоний" ва "Фатовои Оlamгирийа (Хиндийя)" кабиларда "Омин"ни ошкора айтишни макруҳ, ҳатто "Фиқҳи Кайдоний"да ҳаром дейилган (Бурҳониддин Бухорий. Ал-Муҳит ал-бурҳоний. 2-жилд. – ал-Мактабат аш-шомила, 2006. – Б. 59; Шайх Низом. Фатовои Хиндийя. 1-жилд. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмийя, 2000. – Б. 119; Лутфуллоҳ Насафий. Фиқҳи Кайдоний (матн, таржима). – Тошкент, 2010. – Б. 62).

Аслини олганда, бу гаплар фақат "Омин"ни ошкора айтиш афзалми ёки уни махфий айтиш афзалми, деган масала устида бўлиб, унинг махфийлиги ва ошкоралиги масаласини ихтилофлар ва низо-жанжаллар манбаси қилиб олиш мутлақо мумкин эмас! Ихтилофдан сақланиш, одамларни фитнага, иккиланишларга қўйиш асло жоиз эмас! Абдулҳай Лакнавий (р.ҳ.): "Бизнинг асримизда бу ва шунга ўхшаш масалаларда илмиллар ва авомлар орасида жанжал узоқ давом этди, ҳар бир тоифа бошқаларнинг келтирган далилларини мутлақо инкор қилдилар ва ўзлари ҳам адашдилар, ўзгаларни ҳам адаштиридилар. Аллоҳ бизни ўшандан сақласин!", деб ёзган эди (Абдулҳай Лакнавий. Умдат ар-риоя фий ҳалли Шарҳ ал-Виқоя. 1-жилд. – Лакнау: Юсуфий, 1327. – Б. 136). Демак, фитналардан омонда бўлиш учун махфий ўқиладиган ўлка ва масjidларда "Омин"ни махфий айтавериш лозим!

Ҳамидуллоҳ Беруний